

Zin verzoet de arbeid

Over arbeid en zingeving in
een paradoxale samenleving

Inaugurele rede

Prof. dr. ir. Maroesjka Versantvoort
Uitgesproken op 14 oktober 2022

Protestantse Theologische **Universiteit**

Zin verzoet de arbeid

Over arbeid en zingeving in een paradoxale samenleving

Maroesjka Versantvoort

Rede in verkorte vorm uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Arbeid en Zingeving aan de Protestantse Theologische Universiteit op 14 oktober 2022.

Protestantse Theologische Universiteit
Sociaal en Cultureel Planbureau
Groningen/Den Haag, oktober 2022

Opgedragen aan mijn vader
Gedeon Gerardus Versantvoort

Woord van dank

Ik dank Tolik Bilik, Alice de Boer, Christine Carabain, Joep de Hart, Martin Olsthoorn, Theo Plezier en Monique Turkenburg voor hun waardevolle reflecties en adviezen bij de voorbereiding van deze rede.

Colofon

Zin verzoet de arbeid - Over arbeid en zingeving in een paradoxale samenleving

Maroesjka Versantvoort, 14 oktober 2022

Oplage

350 ex.

Uitgever

Protestantse Theologische Universiteit

Vormgeving

Appeltje + design

Portretfoto

Marco Bijdevaate

Coverfoto

William Hatherell (1918), The Last Message

Illustraties

Buro Brand

Druk

Verloop Drukkerij - Alblasserdam

Geachte mijnheer de rector,
Beste collega's, familie en vrienden,
Dames en heren,

“Vluchtigheid van vluchtigheden, alles is vluchtig. Welk voordeel heeft de mens van al zijn zwoegen waarmee hij zwoegt onder de zon? De ene generatie gaat en de andere generatie komt, maar de aarde blijft voor eeuwig bestaan. De zon gaat op, de zon gaat onder, en zij hijgt naar haar plaats, waar zij opging.”

“Niets is voor de mens als mens iets waard, wat hij niet met hartstocht kan verrichten.”

“Wie zijn baan of bedrijf verliest, geen baan kan vinden of niet meer kan werken, raakt meer kwijt dan alleen financiële zekerheid. Ons werk maakt ook deel uit van wie we zijn. Het bepaalt mede het beeld dat mensen van zichzelf en van hun plaats in de samenleving en de wereld hebben. Werk hebben heeft invloed op de sociale contacten en het gevoel te worden gewaardeerd.”

“Verpleegster zijn is een roeping. Als je het niet graag doet, dan moet je er niet aan beginnen. Ik doe mijn job met hart en ziel.”

Wat we hier zien, zijn vier verschillende perspectieven op de betekenis van werk. Van wie zijn ze? Niet van de minsten der aarde zou ik willen zeggen. Ze komen van respectievelijk Prediker¹, Max Weber², koning Willem-Alexander³ en verpleegkundige Ann⁴. Denken over de betekenis van werk is van alle tijden en er is nog geen conclusie. Geen eindpunt.

We worden steeds ouder, werken langer door, veranderen vaker van baan, werken op flexplekken of vanuit huis en combineren het betaalde werk met tal van andere activiteiten. Opgeteld over een werkend leven besteden we per persoon tienduizenden uren aan betaald werk⁵ – het onbetaalde deel, reistijd en de tijd besteed aan herstel nog niet meegerekend. Kortom, we zijn een bijzonder groot deel van ons leven bezig met werken. Daarmee komt de zinvolheid en zinbeleving van dat werken in beeld als een onderwerp van belang. Zeker als we kijken naar de staat van de huidige Nederlandse samenleving.

Een veeleisende en zoekende samenleving

Want: 'Hoe gaat het?'. Deze vraag stellen we elkaar met regelmaat, soms zonder erbij na te denken. Vaak is het antwoord - ook zonder erbij na te denken - 'goed'. Als we dezelfde vraag projecteren op de samenleving, dan springt een aantal schijnbare tegenstellingen in het oog. Ik noem er vijf.

Gelukkig én lijdend

Ogenschijnlijk gaat het goed met ons. Nederland staat al jaren in de top-5 van landen waar mensen gemiddeld genomen het gelukkigst zijn⁶. Echter, ruim 15% van de mensen in Nederland heeft mentale problemen. Dit aandeel is stijgend, al helemaal voor jongeren⁷. Het aandeel zelfdodingen onder jongeren is meer dan verdrievoudigd sinds de jaren '50⁸. Een kwart van de uitgaven aan zorgkosten wordt in Nederland inmiddels besteed aan de behandeling van psychische en gedragsstoornissen. Dit is veel hoger dan het gemiddelde van de OECD-landen (9%). We zijn welvarender en gelukkiger dan ooit maar tegelijkertijd ook mentaal zieker. Een welvaartsparadox⁹.

Seculier, individualiserend én binding zoekend

En dan: het gaat om het individu in deze tijd. Het individu staat centraal - vrij van zoveel mogelijk kaders. Geloof is een privé-zaak geworden. Het wordt ook steeds minder gezien als sociaal bindmiddel, als normzettend of moreel kompas. De samenleving is door en door seculier¹⁰. Ook ideologieën waar de gemeenschap een centrale plaats heeft, zoals het socialisme en de christen-democratie, hebben draagvlak ingeleverd. Wat de boventoon voert is improviserend pragmatisme¹¹ gericht op cijfers, nut, prestaties en efficiëntie. Maar: dit strookt niet met ideaalbeelden die mensen hebben van samenleven in de toekomst. Daarin staan waarden centraal als saamhorigheid, gemeenschapszin en overbrugging van verschil¹². Kortom, we maken ons vrij van kaders uit het verleden en tegelijkertijd is het ideaal voor de toekomst er één van verbintenis en gemeenschapszin. Een individualiseringsparadox.

Autonoom én wederzijds afhankelijk

Als derde. Verscheidenheid is het kenmerk van Nederland anno nu. Of het nu gaat om de route die we afleggen in het leven, met wie we samen leven, voor welke politieke partij we kiezen of waar we in geloven. Het leven vormgeven aan de hand van zelfgekozen waarden: daarvoor lijken alle mogelijkheden te zijn. Identiteit is mede hierdoor een issue. Via sociale media worden we uitgenodigd ons te profileren. Wel zijn we daarbij voor bevestiging en interactie afhankelijk van anderen. Kent u het genoeg trending topic te zijn op Twitter? Hoeveel likes heeft u deze week gekregen op LinkedIn? Deze afhankelijkheid

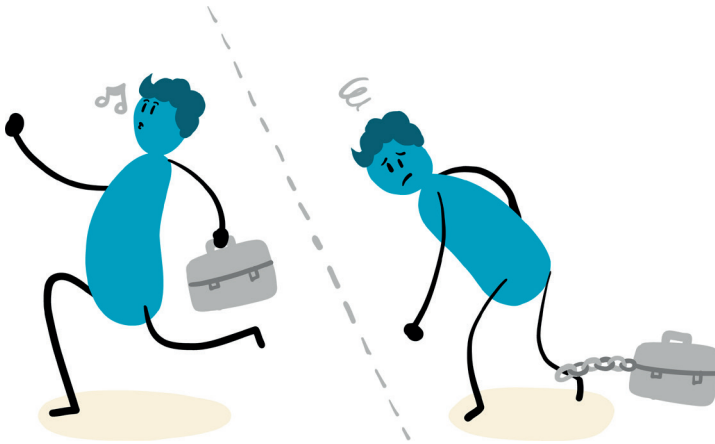
zien we ook op de arbeidsmarkt die steeds sterker leunt op specialisatie en taakverdeling. We zijn een klein radartje in een veel groter geheel. Er is meer ruimte voor autonomie, we kunnen ons meer onderscheiden maar zijn tegelijkertijd sterk afhankelijk van elkaar: een afhankelijkheidsparadox.

Uitsluitend inclusie beogend

Als vierde: een inclusieparadox. Eén van de hoofd-maatschappelijke opgaven van de laatste jaren is inclusiviteit. Ondanks alle maatschappelijke en beleidsinspanningen is het voor sommige mensen moeilijk om mee te doen. Arbeidsmarktdiscriminatie is een van de redenen¹³. Het gebrek aan aansluiting tussen beleids- en burgervisies een andere¹⁴. Flexibilisering van de arbeidsmarkt komt daar bovenop¹⁵. De nadelen aan het werken in flexconstructies komen voornamelijk voor rekening van kwetsbare groepen: zij hebben minder scholingsmogelijkheden en meer onzekerheid over hun toekomst¹⁶. Dit betekent drempels bij het kopen van een huis of het stichten van een gezin¹⁷. Hierdoor ontstaat een negatief vliegwieleffect: de kansen om mee te doen worden steeds kleiner. Dus, inclusiviteit is het streven maar uitsluiting de werkende weg.

Verlammende mogelijkheden en vrijheden

En ten slotte: we leven in een maatschappij waarin mensen meer en meer worden gezien als op zichzelf staande individuen. Mensen kunnen zelf kiezen wat ze willen worden, wat ze willen doen en wie ze willen zijn. De rol van traditie en godsdienst als gedeelde oriëntatiesystemen is minder sterk¹⁸. Mensen kunnen en moeten voor zichzelf op zoek naar een zinsverband waarbinnen zij zichzelf begrijpen¹⁹. Opgeteld bij breed en publiek toegankelijk onderwijs en het streven naar een meritocratisch ideaal lijkt er veel mogelijk. Dus: pak je kans! Dit meritocratisch streven heeft echter een keerzijde. De impliciete boodschap is namelijk: wie zijn of haar kansen niet pakt, heeft dit vooral aan zichzelf te wijten²⁰. Het kan altijd beter. We hebben het druk en we werken ons ziek en zieker²¹. Inmiddels hebben 1,2 miljoen werkenden in Nederland frequent last van burn-outklachten²² en dit cijfer stijgt, zeker bij jongeren²³. Kortom, toegenomen vrijheden en mogelijkheden werken niet alleen bevrijdend maar ook verlamdend: een vrijheidsparadox.

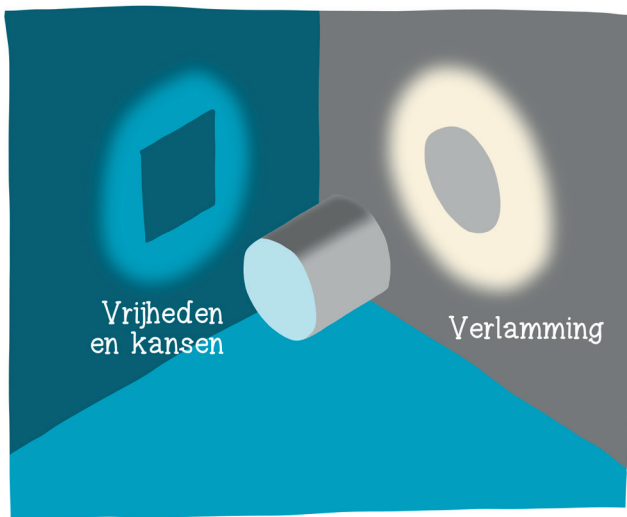
Dus: hoe gaat het? Is er sprake van een identiteitscrisis zoals sommigen aangeven?²⁴ Een gestoorde wereld zelfs?²⁵ In elk geval vormen we een samenleving die veeleisend is maar ook sterk zoekende. Zoekende naar richting, naar zingeving, naar verbinding en inclusie, en naar vervulling. Daarin zijn we zekerheden verloren. Met ontwikkelingen als globalisering, individualisering en digitalisering zullen bestaande zekerheden nog meer onder druk komen te staan waardoor het zoeken de komende jaren niet minder zal zijn.

Wat de vijf schijnbare tegenstellingen gemeen hebben, is dat ze allemaal te maken hebben met Meedoen en met Zingeving. Inzichten in deze twee thema's hebben zodoende niet alleen waarde in zichzelf maar dragen naar verwachting ook bij aan de oplossing van allerlei andere vraagstukken.

Figuur 1 laat zien dat we soms een beperkt perspectief hebben op het een en ander. Als we alleen naar de schaduw kijken zien we vanuit de ene hoek een rechthoek en vanuit de andere hoek een cirkel. Alleen als we het hele perspectief hebben, als het onderwerp in het totale licht staat, zien we hoe het object er daadwerkelijk uit ziet. En dus ook: hoe schijnbare tegenstellingen tot elkaar gebracht kunnen worden.

Met het onderzoek binnen de leerstoel hoop ik iets van dat licht te kunnen brengen.

Figuur 1 Licht op paradox

Waarde van werk voor de samenleving²⁶

Wat betekent werk voor de samenleving? 'Werk, werk, werk': bijna elke titel van een regeerakkoord begint ermee²⁷. Voor veel uitdagingen wordt arbeidsparticipatie gezien als dé oplossing. Daar is een aantal argumenten voor. Allereerst draagvlak: wie werk heeft, verdient een inkomen en hoeft niet onderhouden te worden. Arbeidsparticipatie verhoogt de welvaart. En via belasting op arbeid kunnen collectieve goederen en diensten als onderwijs, gezondheidszorg of sociale zekerheid betaald worden. Achterblijvende participatie - zeker bij krapte - dempt juist die welvaart²⁸. Als er bijvoorbeeld onvoldoende docenten zijn, kan er geen goed onderwijs gegeven worden, zo simpel is het.

Daarnaast: positieve externe effecten. Werk brengt mensen met elkaar in contact en stimuleert mensen om dingen samen te doen. Het bevordert wederkerigheid²⁹. Als sommige groepen stelselmatig minder meedoen gaat dat juist ten koste van sociale samenhang en kan het leiden tot polarisatie³⁰, instroom in criminaliteit³¹ en gezondheidsrisico's³². Daarmee vormt werkloosheid een risico voor het functioneren van de democratie³³. En de gevolgen van werkloosheid leggen een groter beslag op de gezondheidszorg en de jeugdzorg³⁴.

Een derde argument voor brede arbeidsparticipatie is zingeving³⁵. Werk als route om je nuttig te maken voor anderen en voor de maatschappij³⁶, en als weg om te komen tot zelfontwikkeling, zelfrespect en groei. Of: werk als manier om handen en voeten te geven aan overtuigingen, geloof, ideologie³⁷.

Deze drie argumenten zijn niet van de laatste decennia maar gelden eigenlijk al eeuwenlang. Jan Lucassen laat in zijn boek *De wereld aan het werk; van de prehistorie tot nu*³⁸ zien dat werk door de eeuwen heen duidelijk wordt gedreven door economische noodzaak, maar dat de mensheid ook altijd heeft gewerkt omdat het zelfrespect oplevert, achting en samenwerking met anderen. Zaken die oneindige vrije tijd niet of niet op dezelfde wijze kan bieden³⁹.

Waarde van werk voor mensen zelf

"There is no lasting happiness outside the prescribed cycle of painful exhaustion and pleasurable regeneration, and whatever throws this cycle out of balance ... ruins the elemental happiness that comes from being alive."

- Hanna Arendt⁴⁰

Geldt deze waarde van werk ook op het individuele niveau?

'Wie ben je?

'Wat doe je?'

'Hoe gaat het met je?'

Grote kans dat u bij het beantwoorden van deze vragen uw werk ter sprake brengt. Meestal op de eerste plaats. Het is een belangrijk onderdeel van onze identiteit⁴¹. Gezien de tijd die we besteden aan ons werk⁴² lijkt dit ook niet meer dan logisch.

Als mensen hun werk verliezen, betekent dat wat. Depressie, stress, angst en psychosomatische problemen: 34 procent van de werklozen kampt ermee tegenover 16% van de werkenden⁴³. Ook hebben werklozen wat we noemen een lager welbevinden: ze voelen zich minder goed. Deels komt dit door de mentale problemen die veroorzaakt worden door de werkloosheid en deels door de teruggang in inkomen en minder sociale contacten⁴⁴. Deze bevinding is behoorlijk robuust over de tijd. En geldt ongeacht sociale klasse, leeftijd of geslacht⁴⁵.

Om de waarde van werk voor mensen te bepalen kunnen we ook kijken naar werkcentraliteit: de plek die werk inneemt ten opzichte van andere levensdomeinen⁴⁶. In Nederland is vooral het gezin zeer of tamelijk belangrijk voor mensen (zie tabel 1). Werk komt op de vierde plaats, na het gezin, vrienden en bekenden, en vrije tijd. Maar toch: voor 80 procent van de mensen is werk belangrijk tot zeer belangrijk. Deze resultaten zijn opvallend in vergelijking met andere landen. In veel landen komt werk namelijk op de tweede plaats, na het gezin⁴⁷.

Tabel 1 Werkcentraliteit in Nederland (in procenten)

	Zeer belangrijk	Tamelijk belangrijk	Niet erg belangrijk	Helemaal niet belangrijk
Gezin	80	13	5	2
Vrienden en bekenden	53	43	3	0
Vrije tijd	52	43	4	1
Werk	35	45	13	7
Politiek	7	50	36	7
Godsdienst	13	18	36	33

Bron: European Values Study 2017⁴⁸, eigen berekeningen

Wat trekt mensen dan toch zo aan in hun werk?

Duidelijk is dat het belang van werk veel verder gaat dan geld verdienen (zie tabel 2). Inhoudelijk leuk werk, werk waarin je jezelf kunt ontplooiën of werk waarmee je anderen kunt helpen: voor driekwart van de Nederlanders zijn het belangrijke kenmerken. Zelfs zo belangrijk dat de helft van de werkenden ook zou willen werken als dat niet meer zou hoeven voor het geld. Slechts een kwart zou in dat geval willen stoppen met werken⁴⁹.

Tabel 2 *Belang van werkaspecten, werkzame beroepsbevolking in Nederland (in procenten)*

		Zeer of tamelijk belangrijk
Extrinsiek	Goed loon/salaris	93
	Goede werktijden	86
	Zekerheid	85
	Goede vakantieregeling/ veel vakantie	76
Intrinsiek	Inhoudelijk leuk werk	98
	Werk waarin je jezelf kunt ontplooiën of ontwikkelen	88
	Een werkkring waar je merkt dat je iets kunt bereiken	79
Sociaal	Prettige mensen om mee samen te werken	97
	Een baan waarin je andere mensen kunt helpen	73
	Een baan die nuttig is voor de samenleving	65
	Een baan waarin je bijdraagt aan het oplossen van maatschappelijke problemen	51

Bron: Conen 2020, op basis van *Werk en Waarde Monitor 2019*

Dat werk veel betekenis kan hebben voor mens en samenleving heb ik met de voorgaande inzichten en cijfers geprobeerd te laten zien. Nu gaan we over naar het tweede centrale thema binnen de leerstoel: zingeving.

Met zingeving bedoel ik het geven van betekenis, doel en coherentie aan het leven⁵⁰.

- Betekenis gaat over de waarde die iemand aan zijn leven toekent. We evalueren ons leven vanuit de waarden die voor ons belangrijk zijn⁵¹.
- Doel gaat over het streven naar doelen die voor iemand de moeite waard zijn. Iets kunnen bereiken dat een gevoel van richting geeft.
- Coherentie richt zich op de behoefte het eigen leven te kunnen begrijpen; kunnen verklaren wat er gebeurt en er een samenhang in zien.

Zoeken naar zingeving

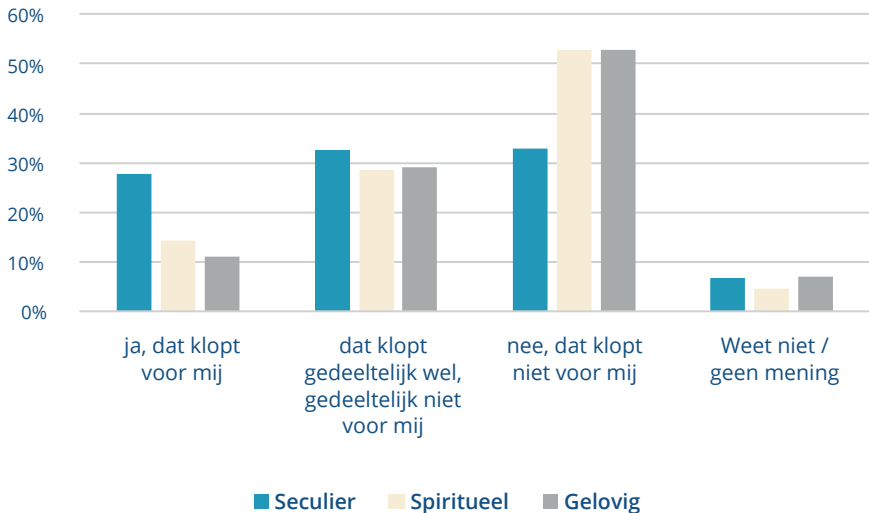
“Wat heeft het allemaal voor nut?” is een veel gehoorde verzuchting van mensen die overvallen worden door loopbaantwijfels of andere levensvraagstukken. “Ik wil iets zinvol gaan doen” verklaren veel mensen die hun carrière een andere wending geven⁵².

Maar wat geeft zin? Wat is nuttig? Wat is zinvol? Deze vragen zijn niet zonder meer te beantwoorden en ook voor iedereen verschillend. Dat maakt bijvoorbeeld de huidige discussie over de toekomst van de landbouw - naast allerlei andere zaken - wel duidelijk. Voor de één is het verbouwen van voedsel zinvol. Voor de ander het beschermen van natuur. En weer voor een ander het opkomen voor de (juridische) belangen van anderen.

Zoeken naar zingeving is geen mode-bezigheid van de laatste jaren. Het is van alle tijden en hoort bij het mens-zijn. Volgens Victor Frankl is de zoektocht naar betekenis zo sterk dat mensen zelfs in de allerergste omstandigheden – zoals hijzelf in een concentratiekamp - nog een doel in het leven proberen te zoeken, en daarmee een reden om verder te leven⁵³. Het is een universele basisbehoefte van de mens.

Van oudsher is religie een grote bron van zingeving. Inmiddels vindt nog maar 30 procent van de Nederlanders dat kerken in staat zijn tot het geven van antwoorden op belangrijke levensvragen, op spirituele zinfragen⁵⁴. Meer dan de helft van de bevolking is niet-gelovig. Dat betekent echter niet dat zingeving er niet meer toe doet. Zowel voor mensen die geloven in God als voor mensen die dat niet doen, is zingeving een thema (zie figuur 2). Gevraagd of de zin van het leven een onderwerp is dat mensen koud laat, ontkent zo'n 80 procent van de gelovigen en tweederde van de niet-gelovigen dat – op zijn minst gedeeltelijk⁵⁵.

Figuur 2 'De zin van het leven is een onderwerp dat mij niet zo interesseert', 2020 (in procenten)

Bron: De Hart et al., 2022 op basis van SCP (GeZ'20)

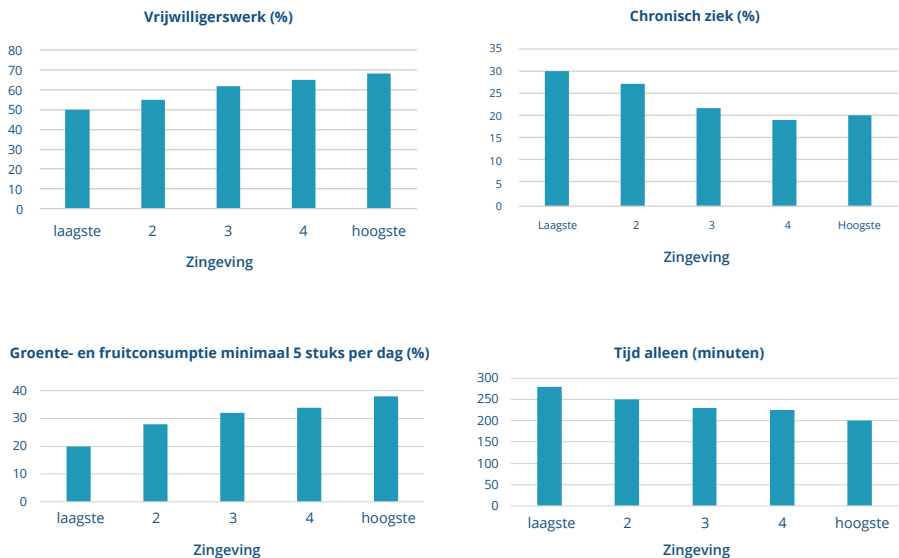
Onder invloed van individualisering is voor de meeste mensen de zoektocht naar zingeving en zelfverwezenlijking wel vooral een individuele zaak geworden⁵⁶. De rol van dominees of pastores als het gaat om het voorschrijven hoe mensen hun leven zinvol invullen, is in vergelijking met decennia hiervoor behoorlijk kleiner geworden⁵⁷. Dat kan bepaald niet gezegd worden over de rol van coaches, influencers⁵⁸ en psychologen⁵⁹. Zingeving en religie gaan ten diepste over bezieling, over existentiële levensvragen, over hoop en verwachting. Jongere generaties verdiepen zich in deze vragen, of ze nu kerkelijk zijn of niet⁶⁰. Retraites, cursussen mindfulness, healings, zelfhulpboeken of opleidingen met zingeving in de titel: we hebben ze als paddestoelen uit de grond zien schieten de afgelopen jaren.

Betekenis en bronnen van zingeving

Als we nadenken over de betekenis van zingeving, gaat het dan verder dan wat er zich afspeelt in de hoofden en harten van mensen? Ja, dat kunnen we wel zeggen. Het ervaren van zingeving uit zich bijvoorbeeld in een betere gezondheid, fysiek en mentaal⁶¹, en sterkere sociale verbanden. Mensen die meer zingeving ervaren voelen zich verder minder eenzaam, zijn actiever, welvarender⁶² en gelukkiger⁶³.

Figuur 3 toont de samenhang tussen ervaren zingeving en verschillende levensomstandigheden voor ouderen⁶⁴. Wat we zien is dat naarmate mensen meer zingeving ervaren zij meer vrijwilligerswerk doen, zich minder eenzaam voelen, gezonder eten en minder last hebben van chronische ziekten.

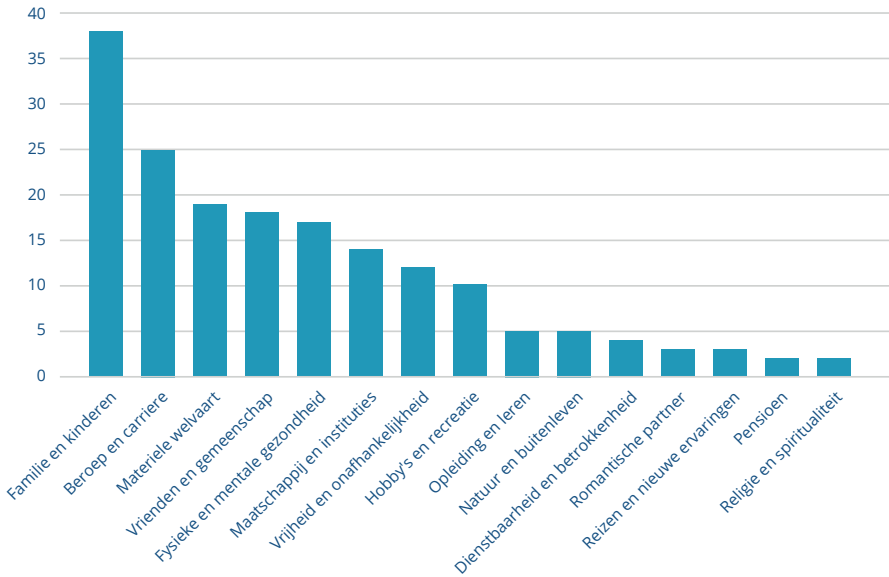
Figuur 3 Samenhang tussen ervaren zingeving en verschillende levensuitkomsten voor ouderen (50-90 jaar)

Bron: Steptoe en Fancourt (2019), p. 1210

Waar halen mensen zingeving vandaag de dag? Voor mensen in welvarende landen is de belangrijkste bron voor zingeving familie en kinderen. Werk volgt als tweede. 38 procent noemt familie en kinderen spontaan als open gevraagd wordt wat betekenis geeft aan het leven, 25 procent noemt werk en loopbaan (zie figuur 4)⁶⁵. Deze levensdomeinen zijn dus niet alleen belangrijk voor mensen, maar vormen ook dé bronnen voor zingeving.

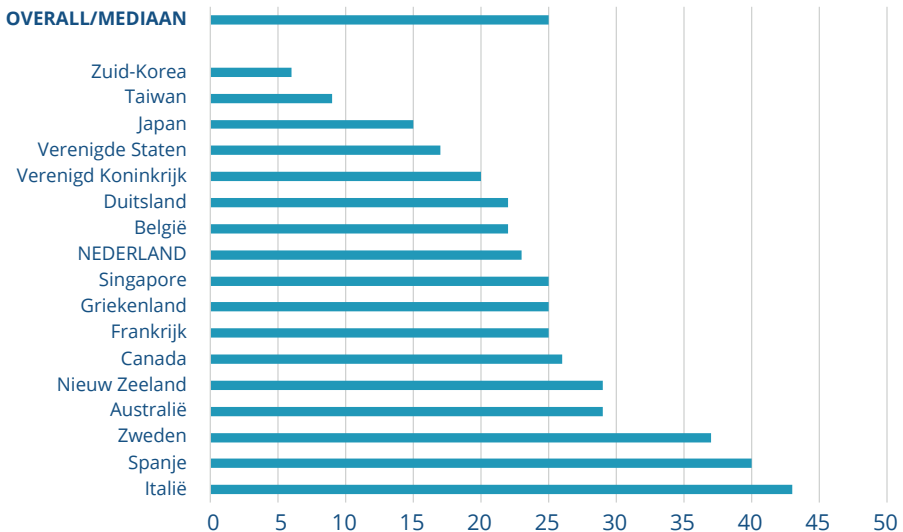
Figuur 4 Percentage dat een bepaald thema of levensdomein noemt als bron van zingeving in verschillende welvarende landen (open vragen)

Bron: PEW reserach center, Global attitudes survey spring 2021

Zoomen we in op werk als bron van zingeving in Nederland dan ligt dat net iets onder het gemiddelde van Westerse landen: 23 procent (zie figuur 5). Door Italianen wordt werk veruit het vaakst genoemd (43 procent) door Zuid-Koreanen het minst (6 procent).

Figuur 5 Percentage dat beroep en carrière spontaan noemt als bron van zingeving in verschillende welvarende landen (open vragen)

Bron: PEW reserach center, Global attitudes survey spring 2021

Er is een aantal factoren die ten gronslag liggen aan het ervaren van zingeving in het leven: geluk⁶⁶, sociale verbinding, doelen en motivatie, coherentie en structuur, financiële middelen en religie⁶⁷.

Werk is relevant in dit licht. Immers, het kan niet alleen doelen, coherentie, structuur en financiële middelen betekenen maar mensen ook motiveren of in staat stellen verbinding met andere mensen aan te gaan en iets te betekenen voor de bredere maatschappij.

Werk en zingeving – wederzijds afhankelijk

Vervult werk de behoefte aan zingeving in seculiere samenlevingen⁶⁸? Kunnen we werk zien als een nieuwe religie? Met een zoektocht naar de ideale baan in plaats van een zoektocht naar God? Sommigen zien een verschuiving van religie naar betaald werk als overkoepelend zingevingsverband⁶⁹. Dat hoe seculierder een samenleving wordt, des te meer we verwachten dat vragen en antwoorden over de betekenis van het leven in het werk gevonden worden⁷⁰. Werk geeft positie op de maatschappelijke ladder, zo is het idee. Je hoort ergens bij. Je hebt een plek om regelmatig naartoe te gaan. Er zijn regels hoe je je moet gedragen. Je krijgt een beloning in het vooruitzicht gesteld bij commitment en of goed gedrag. Je wordt gezien. Je levert een bijdrage aan een groter geheel⁷¹. Het kan zorgen voor opname in een zingevingsverband dat de individuele persoon overstijgt⁷².

Werk kan ook het resultaat zijn van een ander zingevingskader, bijvoorbeeld een kader dat sterk geënt is op godsdienst, levensbeschouwing of ideologie. De christelijke overtuiging dat mensen een goddelijke taak hebben om te werken als zij daartoe in staat zijn, past hierbij. Arbeid adelt. Net als de wens of gevoelde verplichting talenten in te zetten, nuttig te zijn voor de maatschappij of te zorgen voor naasten.

Beide routes kunnen leiden tot het idee of het gevoel van ‘werk als roeping’. Eén van de diepste vormen van tevredenheid of welbevinden kan optreden als

iemand zijn of haar werk ervaart als meer dan een baan of een carrière – wanneer het werk een roeping is⁷³. Dan gaat het om werk als hoger doel in het leven⁷⁴. Een vroege notie van werk als roeping is beschreven door Weber⁷⁵. Hij beschreef de opkomst van het idee dat het onze plicht is om te werken vanuit een goddelijke roeping of zelfs om te werken om het werken zelf. Daarbij legde hij een verband tussen sommige stromingen van het protestantisme – en de toewijding op werk daarbinnen - en de opkomst van het kapitalisme.

Werk kan verder een omgeving of setting bieden waarin mensen doelen creëren, En als zij die doelen vervolgens proberen te realiseren, kennen zij daaraan betekenis toe.⁷⁶. “Ik maak zin door te werken”, stelde wijlen Denker des Vaderlands, René Gude⁷⁷. Richard Sennett⁷⁸ schrijft over de menselijke impuls om goed werk te leveren als verrijking én doel op zichzelf. Dit zie je bijvoorbeeld bij mensen in kleine winkels die er een eer in scheppen hun klanten te leren kennen. Dit getuigt van grote betrokkenheid en is niet in geld uit te drukken⁷⁹.

Via werk kunnen mensen in een gemoedstoestand komen waarin ze zingeving ervaren; levenslust, verbinding met de ander, veerkracht, betekenis of transcendentie⁸⁰. Denk bij dit laatste bijvoorbeeld aan het ervaren van flow. Hoe je alle besef van tijd én jezelf kwijt kunt zijn, en volledig op kunt gaan in het proces van creatie. Zo’n ervaring van flow is denkbaar in allerlei beroepen. Schrijvers spreken er wel eens over, maar het kan ook gelden voor mensen die iets ontwerpen, componeren, opknappen..... Alleen of met anderen.

Zinverliezende aspecten van werk

“The trouble with gardening is that it does not remain an avocation. It becomes an obsession.”

- Phyllis McKinley⁸¹

Als het gaat om zingeving en werk is het natuurlijk niet alleen hallelujah. Werk kan ook zinverliezend zijn. 15 tot 25 procent van de werkenden in Nederland ervaart discriminatie⁸² en dit zet veel van de voorwaarden voor zingeving onder druk. Wie zich buitengesloten voelt zal over het algemeen minder verbinding voelen met anderen en zich beperkt voelen in de mogelijkheden bij te kunnen dragen aan de samenleving.

Verder spreekt het voor zich dat het hebben van een zogenaamde ‘bullshitjob’ of ‘onzinbaan’ zinondermijnend is⁸³. Een kwart van de werkenden twijfelt of hun baan een onzinbaan is. Het gaat dan om werk waarbij mensen het gevoel hebben niets voor de maatschappij te kunnen betekenen of de maatschappij meer kwaad dan goed te doen⁸⁴.

Ditzelfde geldt voor situaties waarbij conflicten ontstaan tussen collega's. Of als men zich niet gerespecteerd voelt in de prestatie die men levert, als de werkdruk te groot wordt en men door werkverslaving geen maat meer weet te houden⁸⁵: het kan een existentiële crisis veroorzaken⁸⁶.

En als mensen vanwege hun gezondheid niet meer kunnen werken, betekent dat meer dan verlies van gezondheid en werk. Arbeidsongeschikten beleven hun leven als beduidend minder zinvol dan de rest van de bevolking⁸⁷. Niet meer kunnen werken ondermijnt het gevoel van coherentie, doel en betekenis in het leven.

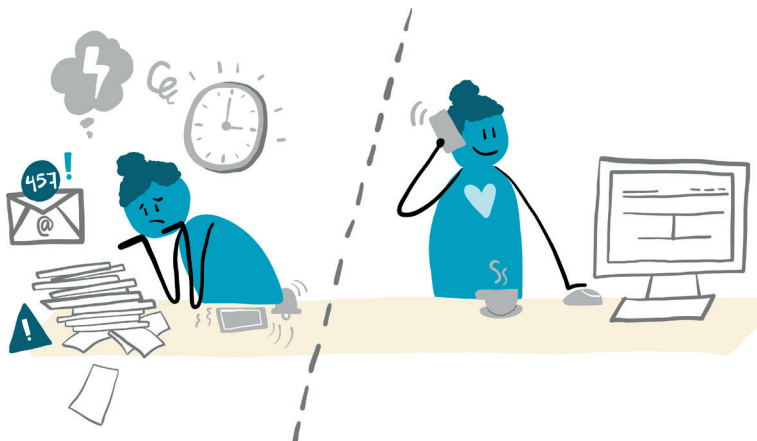
Rol van de werkomgeving bij zingeving

Als het gaat om zingeving en werk zijn niet alleen het perspectief en de overtuigingen van werkenden relevant. Ook de werkomgeving en werkgevers vervullen een rol. Anno 2022 is de grens tussen sociale issues en zakendoen soms diffuus. Als het gaat om maatschappelijk verantwoord ondernemen ligt er een behoorlijk druk op organisaties om verder te gaan dan *doing well by doing good*. Denk in Nederland bijvoorbeeld aan de inzet die van werkgevers geëist wordt om mensen met arbeidsbeperkingen in dienst te nemen en te houden.

Organisaties die actief vormgeven aan sociaal verantwoord ondernemen, hun doelen heel helder hebben en werknemers kansen bieden om verschil te kunnen maken met hun werk stimuleren gevoelens van zingeving bij werknemers. Concreet betekent het meer betrokkenheid, meer affectief commitment en een grotere intrinsieke motivatie⁸⁸.

De rol van leidinggevenden is hierin niet te verwaarlozen. En deze lijkt meer te liggen aan de ondermijnende dan aan de scheppende kant van zingeving. Kwalitatief onderzoek van Bailey en Madder⁸⁹ onder werkenden in 10 verschillende beroepsgroepen laat zien dat het voelen van betekenis vooral gekoppeld wordt aan het persoonlijke van de werkende, niet aan de leiderschapskwaliteiten van de leidinggevenden. Dit terwijl zinloosheid of ruïnering van zingeving vooral gelinkt wordt aan het gedrag van leidinggevenden. Iets wat met zorgvuldigheid en over een langere termijn opgebouwd wordt, zoals betrokkenheid bij een organisatie, een gevoel van betekenis, kan door gedrag van leidinggevenden relatief snel afgebroken zijn.

Als we deze bevinding combineren met het idee van werk als dominant zingevingssysteem, als religie, dan schijnt dit licht op de overwerktheid en kwetsbaarheid van mensen in deze tijd. Wat betekent het als invloedrijke leiders in een leidend zingevingssysteem de grenzen verleggen in wat gevraagd wordt van mensen? Wat het vraagt om naar behoren binnen dat zingevingssysteem te acteren? Wat betekent het bijvoorbeeld als iemand als Elon Musk, met meer dan 100 miljoen volgers⁹⁰, twittert dat je de wereld niet gaat veranderen in een 40-urige werkweek maar dat je, om dat te bereiken, toch minimaal 80 tot 100 uur per week moet werken⁹¹? Veel van ons hebben toch de ambitie om de wereld te verbeteren?

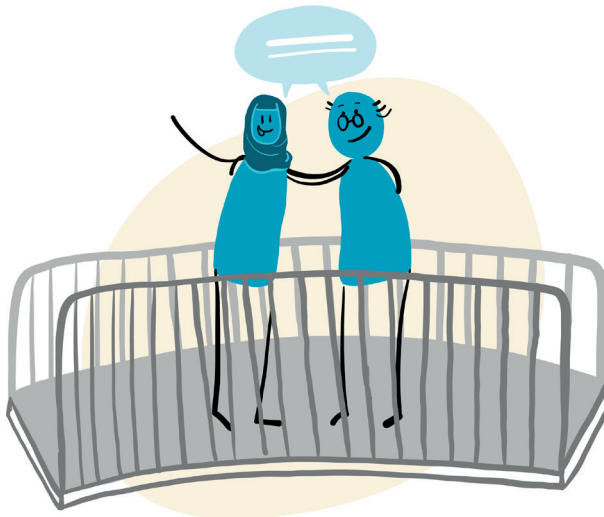

Rol van de werkomgeving bij verbinding

Op het werk komen mensen van verschillende achtergronden en overtuigingen elkaar tegen. Bij de ene organisatie wat meer dan bij de andere, maar over het algemeen is de groep werkenden binnen een organisatie niet homogeen. En ook is deze groep anders samengesteld dan bijvoorbeeld families of vriendengroepen. Op het werk ontmoeten we mensen die we meestal niet zelf uit hebben gezocht, worden we gedwongen samen te werken en samen doelen na te streven. Dat proces kan verbindend werken.

Deze verbindingen noemen we *bonding* en *bridging*. Bonding gaat over verbinding binnen een groep of gemeenschap, bridging over verbinding tussen groepen, sociale klassen, religies, etniciteiten of andere sociaal-demografische of sociaal-economische kenmerken⁹². Via bonding en bridging kan men elkaar vinden op het doel, de missie, de betekenis van de organisatie. Eén van de hoofd-zingevende aspecten van werk is het contact met mensen en het iets betekenen voor anderen. Wanneer een werkomgeving in staat is bonding en bridging te zijn, zal deze positief kunnen bijdragen aan het zingevende karakter ervan.

De andere kant van de medaille is dat werk ook uitsluitend kan werken. Dat juist in het contact met anderen mensen zich bewust worden van zichzelf en zich niet alleen uniek, maar ook eenzaam en anders voelen; zich buitengesloten voelen door hun anders-zijn. Het spreekt voor zich dat deze ervaringen de zingeving en betekenis die mensen zouden kunnen ervaren op en door het werk ondermijnen.

(Religieuze) identiteit en werk

Bij diversiteit op de werkplek gaat het niet alleen om zichtbare kenmerken als leeftijd of etniciteit, maar ook om minder zichtbare: waar iemands wieg gestaan heeft, wat iemand stemt, wat iemand gelooft, wat iemand leest, hoe iemand zijn of haar vrije tijd invult. Dit noemen we identiteit. Het omvat waarden en normen, interesses, mogelijkheden en vaardigheden die iemand toeschrijft aan zichzelf - in de context van een sociale rol en tegen de achtergrond van wat Charles Taylor noemt 'een reeds bestaande en hem of haar overstijgende horizon van waardeoordelen'⁹³. Identiteit weerspiegelt op deze manier sociale verschillen. Het is de kern van diversiteit op de werkplek.

De menselijke identiteit is complex van karakter; samengesteld uit een groot aantal identificaties. Het belang van elk daarvan is afhankelijk van de context⁹⁴. Iemand kan zich bijvoorbeeld toegewijd docent voelen, maar ook vader, christen, vrijwilliger bij vluchtelingenwerk of PvdA'er. Afhankelijk van de context zal de ene of de andere identificatie op de voorgrond treden. Over de vraag hoe werk- en zorgidentiteiten samengaan zijn boekenkasten vol geschreven. Over de betekenis van religieuze identiteit voor werk of werk voor religieuze identiteit is veel minder bekend.

We weten op basis van systematisch literatuuronderzoek dat wanneer mensen op, bij of via hun werk in de gelegenheid zijn uitdrukking te geven aan hun religieuze identiteit dit zowel het welbevinden als de werkprestaties bevordert⁹⁵. We weten ook dat religieuze identiteit een sterke katalysator is als het gaat om het doen van vrijwilligerswerk⁹⁶. Relevante vragen voor onderzoek in de toekomst zijn in hoeverre een religieuze identiteit tegenkracht biedt tegen de druk van meer, meer, meer of juist faciliterend is in het meegaan met die druk. Maar ook wat belangrijke pijlers zijn voor beleving van religieuze identiteit en wat de rol van werk, betaald dan wel onbetaald daarin speelt. Of wat de betekenis van de duurzaamheidsopgave is in het licht van werk en identiteit. Als iemands gehele identiteit gedomineerd wordt door werk: wat gebeurt er dan als iemand zijn of haar werk verliest – al dan niet tijdelijk? Welke bescherming bieden andere vormen van identificatie, en welke mechanismen spelen daarbij een rol?

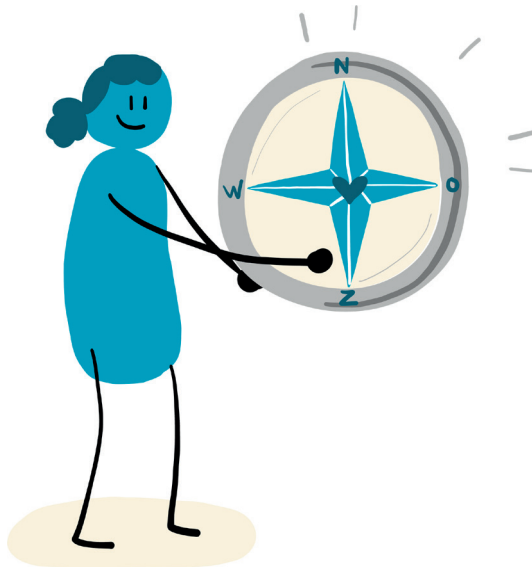
Werk en het goede leven

The doctrine of vocation amounts to a comprehensive doctrine of the Christian life, having to do with faith and sanctification, grace and good works. It is a key to Christian ethics. It shows how Christians can influence culture. It transfigures ordinary, everyday life with the presence of God.... The priesthood of all believers did not make everyone into church workers; rather it turned every kind of work into a sacred calling.

- Gene E. Veith⁹⁷

Werk relateert niet alleen aan waarde, identiteit of zingeving. Het is ook relevant in de context van moraliteit en het goede leven. Al eeuwenlang zoeken mensen naar wat we 'het goede leven' noemen. Grote filosofen en theologen hebben zich uitgesproken hierover. Volgens Aristoteles bijvoorbeeld gaat het bij het goede leven om het nastreven van een doel en dat is het vervullen van de menselijke natuur. Volgens hem heeft de mens als taak te komen tot zelfontplooiing. Een mens leidt het goede leven als en doordat het vervullen van die taak lukt⁹⁸. Theologen als Augustinus en Thomas van Aquino verbinden het idee meer aan hun geloof. Voor Augustinus komt het goede leven neer op geen gebrek hebben en je richten op God. Thomas van Aquino stelt de christelijke deugden geloof, hoop en liefde als onmisbaar voor het goede leven.

Het denken over het goede leven is niet in de oudheid opgehouden. Ook huidige generaties theologen en filosofen houden zich met de vraag wat het goede leven is, bezig. De PThU heeft een van haar leidende onderzoeksprogramma's er op ingericht: *Mediating the good life*. Relevant vanuit het perspectief van werk is de vraag wat het goede leven vraagt in termen van werk of niet-werk. Hoe waarden en deugden die belangrijk zijn voor het goede leven zich laten vertalen naar het werkdomein en afwegingen tussen het werk- en andere leefdomeinen.

Maatschappelijke normen en waarden

Maatschappelijke normen en waarden ten aanzien van het goede leven en de plek van werk daarin zijn niet in steen gehouwen. Door de eeuwen heen is arbeid beschouwd als bijdragend aan het goede leven⁹⁹ hoewel er variaties en nuances zijn. Godsdienst speelt daarbij een rol, net als welvaart. In landen waarin het protestants-christelijke geloof dominant is, is de maatschappelijke norm sterker gericht op werk. Wat we zien is dat mensen daar meer geluk én meer ongeluk ervaren als ze wel of juist geen baan hebben¹⁰⁰. Dus: 100 jaar nadat Max Weber hier al over schreef¹⁰¹ en terwijl de samenleving meer en meer seculier is geworden lijkt de protestantse werkethiek een structurele culturele factor. Ook welvaart maakt uit. Naarmate de welvaart stijgt, wordt het

hebben van betaald werk minder belangrijk¹⁰². Zaken als gezondheid en zelfontplooiing krijgen dan meer gewicht. Verder zijn normen ten aanzien van werk en het goede leven onderhevig aan brede maatschappelijke ontwikkelingen. Denk aan emancipatie. Waar het kostwinnermodel lang gold als norm voor de verdeling van arbeid binnen gezinnen is deze al een tijdje vervangen door het anderhalfverdienersmodel¹⁰³. Ook steeds minder mensen in Nederland hanteren de norm dat een vrouw geschikter is om kleine kinderen op te voeden dan een man¹⁰⁴. Een duidelijk breuk met het verleden.

Niet alleen burgers, ook politici en beleidsmakers hebben overtuigingen over wat zij het 'goede leven' achten voor de samenleving. Beleid is hierop, vaak impliciet, gebaseerd. Zodoende worden mensen geconfronteerd met kaders van anderen over 'het goede' bij de afwegingen die zij zelf moeten en kunnen maken. Voorbeelden zijn de concepten van 'levenslang ontwikkelen' of 'participatiesamenleving'. Beide zijn opgezet als iets om na te streven als samenleving. Veel beleid is er inmiddels op gebaseerd. En op deze manier beïnvloeden ze de keuzemogelijkheden die mensen hebben bij de inrichting van hun werk en leven - al dan niet gericht op 'het goede'.

Theologie en werk

Bijbelse verhalen lopen over van het thema 'werk'. Tussen de openingszinnen van Genesis, waarin God als arbeider wordt neergezet, en het slothoofdstuk van Openbaring, met een visioen van een nieuwe schepping, werkt God. Dit in tegenstelling tot de goden binnen de Grieks-Romeinse mythologieën, die zichzelf vrijpleiten van werk en werk tot een straf maken voor lastige mensen¹⁰⁵. De Bijbel gaat echter niet alleen over God die aan het werk is, maar ook over mensen die werken. Denk bijvoorbeeld aan de arbeiders in de wijngaard¹⁰⁶, aan Martha en Maria wanneer zij bezoek krijgen van Jezus¹⁰⁷ of aan de parabel van de talenten¹⁰⁸. Deze verhalen richten zich op zeer actuele thema's als rechtvaardige beloning, goed werk, werk-zorg-balans en zelfontplooiing.

Het staat wat in contrast met de aandacht die het thema 'werk' lijkt te krijgen in de Bijbelse en systematische theologie. Theoloog David Jensen heeft uitgezocht hoe vaak het thema 'werk' of 'arbeid' terugkomt in de topiclijsten van de Bijbelse en systematische theologie en komt tot de conclusie dat het thema er niet veel wordt bediscussieerd¹⁰⁹. Tot eenzelfde conclusie komt Harm Dane¹¹⁰ als het gaat om de visie die kerken in Nederland hebben op werken: nauwelijks één. Het thema wordt nauwelijks aan de orde gesteld. Hun collega Ben Witherington stelt dat het hoog tijd is voor theologie en kerken om de betekenis van werk vanuit bijbels perspectief verder te doordenken en uit te werken¹¹¹.

Gezien het maatschappelijk belang van werk in deze tijd, de alom aanwezige zoektocht naar zingeving en ankers, en de onzekerheid voor velen als het gaat om werk - nu maar zeker ook in de toekomst - sluit ik me van harte aan bij deze opgave aan theologie en kerken. Theologie en kerk zouden niet alleen moeten nadenken over de betekenis van werk, talent en zelfontplooiing, maar daarin ook wijzen op de betekenis en het belang van rust, evenwicht en genoeg.

Een blik op de toekomst

Vragen rondom zingeving en werk bevinden zich niet in een bubbel. Dit heeft de coronacrisis wel duidelijk gemaakt. Onzekerheden zijn (nog) manifest(er) geworden¹¹². De vraag naar essentie is expliciet komen bovendrijven. Denk bijvoorbeeld aan de benoeming van cruciale en niet-cruciale beroepen. Dit zal voor sommigen – ook hier aanwezig - best confronterend zijn geweest. De vraag is of deze onzekerheden tot (nieuwe) existentiële zingevingsvragen leiden bij mensen. Over hun identiteit, over zingeving en over de betekenis van werk in hun leven.

Globalisering en technologisering gaan door. Zij bieden kansen maar niet voor iedereen. Volgens Yuval Harari¹¹³ en Richard Sennett¹¹⁴ zal er in 2050 een groep mensen zijn die de concurrentie met de technologie niet meer aankan en voor wie geen werk meer zal zijn. Niet iedereen kan bijvoorbeeld data scientist, docent webdevelopment of 3D-specialist worden, om maar eens drie toekomstbestendige beroepen te noemen¹¹⁵. Het werk van nu hoeft er in de toekomst niet meer te zijn. Het kan overbodig zijn dan. Wat betekent dat, nu ons werk zo belangrijk is voor ons, voor zingeving en identiteit?

Ook de transitie naar een duurzame economie gaat de komende jaren door. Deze beïnvloedt niet alleen de fysieke leefomgeving maar ook de manier waarop we werken en leven. Een duurzame samenleving vraagt om andere productieprocessen, vaardigheden en verdienmodellen¹¹⁶. En daarmee ook om perspectieven op zingeving in algemeenheid en in relatie tot werk in het bijzonder.

Elk van deze ontwikkelingen zal invloed hebben op onze welvaart. “We worden armer”, zo klonk het recent uit de mond van de minister-president en de minister van Financiën¹¹⁷. Met daarbij de toevoeging: ‘accepteer het’. Wat betekent dat dan? Het zal vermoedelijk niet alleen iets betekenen voor onze consumptie-, ontwikkelings- en investeringsmogelijkheden, maar ook invloed hebben op de plaats van werk in ons leven. Toenemende welvaart betekent een minder groot arbeidsethos maar geldt ook het omgekeerde? Kunnen de grenzen aan onze belastbaarheid en de plaats van werk in ons leven nog verder opgerekt worden?

Insteek leerstoel

Samenvattend. Wat hebben we gezien?

- De samenleving kent een aantal paradoxale uitdagingen. (1) We zijn gelukkig maar lijden, vooral mentaal. (2) We zijn autonoom én wederzijds afhankelijk. (3) We maken ons vrij én zoeken verbintenis richting de toekomst. (4) We streven naar inclusie maar handelen uitsluitend. (5) Vrijheden en kansen zijn enorm maar we voelen ons verlamd.
- Deze ogenschijnlijke tegenstellingen hebben allemaal te maken met Werk en Zingeving. Het hanteren van het perspectief van Werk en Zingeving kan helpen deze tegenstellingen bij elkaar te brengen.
- Op het niveau van de samenleving en op het niveau van het individu verwachten we veel en steeds meer van betaald werk.
- Mensen zijn zoekende naar zingeving. Het ervaren van zingeving brengt veel positiefs; mensen die zingeving voelen in hun leven zijn actiever, gezonder, welvarender en gelukkiger.
- Voor het kunnen beleven van zingeving in het leven is werk een belangrijke bron. Werk lijkt de plek van traditionele bronnen van zingeving (deels) over te nemen. Maar werk kan ook bijdragen aan zinverlies of juist een hindernis vormen voor het ervaren van 'het goede'. De werkomgeving heeft invloed.
- Globalisering, technologisering, het streven naar verduurzaming en veranderende welvaart zorgen ervoor dat er bezinning nodig is en een hernieuwd perspectief op de waarde van werk, zingeving en arbeid. Ook een theologisch perspectief.

En wat leert ons dit?

Dat met het streven naar werk dat zingevend is en werkomgevingen die zingevend zijn een win-win-situatie gerealiseerd kan worden: voor mens en samenleving. Zingeving versterkt immers de positieve aspecten van werk, werk is een belangrijke bron voor zingeving en het ervaren van zingeving draagt bij aan allerlei positieve levensuitkomsten.

Dé vraag voor de toekomst is hoe deze win-win-situatie eruit ziet, hoe die te creëren valt en wat het vraagt van alle betrokkenen: werkgevers, werknemers, overheid én religieuze organisaties. Aan perspectief, kaders en inzet. Ook het omgekeerde geldt vanzelfsprekend: hoe voorkomen we zinondermijnend werk of zinondermijnende aspecten van werk, en wat vraagt dit van alle betrokkenen?

Duidelijk is dat het bezinning vraagt, overgave en internalisering. En ook onderzoek. Toekomstgericht. Met de PThU-SCP leerstoel 'Arbeid en Zingeving' beoog ik hierop verder in te gaan. Deze is georganiseerd rondom de volgende vragen. Enerzijds gericht op verdieping van begrip, anderzijds op handelingsperspectief.

- I. In hoeverre is arbeid in zichzelf een bron van zingeving? In hoeverre volgt arbeid uit andere bronnen van zingeving? In hoeverre creëert arbeid zingeving? In hoeverre ondermijnt arbeid zingeving?
- II. Wat betekent arbeid voor (religieuze) identiteiten van mensen en groepen in de Nederlandse samenleving?
- III. Hoe divers is de Nederlandse samenleving als het gaat om zingeving en werk? Welke verschillen en overeenkomsten zien we tussen groepen mensen? Hoe laten die zich verklaren? Wat is de betekenis van arbeid voor sociale cohesie?
- IV. Wat zijn voorwaarden voor zingeving op, in of door het werk? Hoe kunnen die gerealiseerd worden? Wat vraagt het van werkgevers, werknemers, overheid en kerk?

Tot slot

Toegang tot de arbeidsmarkt, het hebben van een baan of bedrijf, niet alleen voor een bepaald moment maar structureel, betekent meer dan financiële zekerheid. Zoals Multatuli het meer dan 150 jaar geleden al formuleerde: “De ziel van den mens groeit niet van loon, maar van den arbeid die het loon verdient¹¹⁸.” Het zinvol vinden van je werk is een ervaring die verder reikt dan de werkplek. Het raakt aan het persoonlijke leven en kan een zeer diepgaande, ontroerende en zelfs ongemakkelijke ervaring zijn. Het ontstaat vaak op onverwachte manieren; het zet mensen aan het denken, niet alleen over werk, maar ook over waar het leven zelf om draait. Door zingeving te ervaren in ons werk, houden we op werkgevers of werknemers te zijn en worden we mensen die in een band van gemeenschappelijkheid naar anderen reiken¹¹⁹. Door zingeving kunnen we boven onszelf uitstijgen en werken aan een hoger doel.

Zin verzoet de arbeid. Als we het goed doen ten minste én met mate. En dan geldt ook: Zin versterkt de arbeid en begrenst deze.

Van de auteur

Dankwoord

Mijnheer de rector, dames en heren,

Graag wil ik afsluiten met enkele woorden van dank.

'Samen komen mensen tot iets moois'. Met deze woorden begon ik mijn dissertatie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, meer dan 20 jaar geleden. En dat geldt uiteraard nog steeds. Zonder de inzet van velen, nu en in het verleden, had ik hier niet kunnen staan. Ik ben zeer dankbaar voor alle fijne mensen met wie ik me omringd weet in mijn leven. Gezien de tijd kan ik slechts tot een enkeling hier specifiek mijn dank richten.

Graag dank ik het College van bestuur van de Protestantse Theologische Universiteit in de personen van Maarten Wisse en Kees Boele en de voormalig rector Mechteld Janssen voor het vestigen van deze leerstoel en het in mij gestelde vertrouwen. Het is een prachtige kans om van betekenis te zijn op een thema dat mij na aan het hart ligt. Dank ook aan het Moderamen van de Synode van de Protestantse Kerk in Nederland voor de instemming met mijn benoeming.

Verder dank ik de directie van het Sociaal en Cultureel Planbureau, Marjolijn Olde Monnikhof en Karen van Oudenhoven, en de voormalig directeur Kim Putters, voor het mogelijk maken van deze leerstoel en het vertrouwen in mij. Dank voor de ruimte die ik krijg om de leerstoel te combineren met mijn SCP-werk.

Een speciaal woord van dank aan Joep de Hart, mijn voorganger aan de PThU en collega bij het SCP. Jouw initiatief en enthousiasme hebben de basis gelegd voor deze leerstoel. Veel dank hiervoor en voor onze fijne samenwerking. Ik bewonder wat jij allemaal hebt neergezet aan religie- en zingevingsonderzoek en hoop nog veel van je te mogen leren.

Dank aan de collega's van de PThU voor de hartelijke ontvangst in jullie midden, in het bijzonder binnen de leerstoelgroep Praktische Theologie in Groningen. Ik zie ernaar uit de projecten die we nu in de steigers zetten, samen op te pakken. Henk de Roest, dank je wel voor de warme, inspirerende setting die je weet te creëren. Laatst schreef je me: "nog maar zo kort bij ons en al echt één van ons". Het raakte me. Ik kan me niet méér geïncludeerd weten. Mirella Klomp, vanaf het allereerste moment bij de PThU bekommerde jij je om mij. Je vertelde veel

over de universiteit en maakte me wegwijs. Zeer bedankt daarvoor. Je hebt prachtige ideeën en ik hoop dat we een hele mooie samenwerking tegemoet gaan.

En dank aan de collega's van het SCP. Wat werken jullie met hart en ziel – dag in dag uit! Dank je wel lieve collega's van het MT, het programma de Diverse bevolking van Nederland, het programma Representatie en Vertrouwen en het voormalige programma Dynamiek op de Arbeidsmarkt: jullie geven me een waar teamgevoel. Ook een bijzonder woord van dank aan de collega's met wie ik de afgelopen jaren langlopende en dynamische projecten deed: de Eindevaluatie van de Participatiewet en het onderzoek naar Nederlandse Identiteit. Aan alle oud- en huidige SCP-ers: jullie zorgen er elke dag weer voor dat ik het gevoel heb met iets nuttigs bezig te zijn, dat ik me verbonden voel en nooit uitgeleerd. Ik vind het een voorrecht om met zulke toegewijde en slimme collega's samen te mogen werken.

Bij de voorbereiding voor deze oratie heb ik veel ondersteuning mogen ontvangen. Margot Don, Esther van Beem, Ton van Kattenbroek, Peter van Gaal en Erik Bordewijk: dank voor jullie geweldige werk. Tolik Bilik, Alice de Boer, Christine Carabain, Joep de Hart, Martin Olsthoorn, Theo Pleizier en Monique Turkenburg: dank voor jullie waardevolle reflecties en adviezen.

Een bijzonder woord van dank aan de mensen die aan de wieg hebben gestaan van mijn wetenschappelijke loopbaan. Jack Peerlings, ik heb zo veel van je geleerd. Lambert van der Laan, dank je wel voor de prettige begeleiding van mijn dissertatie. Bert van der Knaap, mijn promotor, dank je wel voor je vaderlijke begeleiding en kansen. Ik heb het geluk gehad om ook na mijn promotie met je samen te werken bij de WRR. Kees Goudswaard en Koen Caminada: veel dank voor alle kansen die ik bij jullie kreeg als postdoc. Cok Vrooman, jij nam me aan bij het SCP. Dank je wel voor je vertrouwen. Dank ook aan alle oud-collega's van de Erasmus Universiteit Rotterdam, de WRR, ECORYS en de Universiteit Leiden voor de prettige en uitdagende werkomgevingen waarin ik altijd heb mogen verkeren. Wijnand Zondag, dank voor je vriendschap. Ik zie er zeer naar uit om onze eerdere samenwerking nu te vervolgen in voor ons beiden nieuwe rollen.

Graag wil ik ook een aantal mensen in mijn persoonlijke leven betrekken in dit dankwoord. Lindy, dank voor al het moois dat we samen gedeeld en beleefd hebben. Ik ben trots op hoe jij een gedurfde loonbaanswitch maakte, gericht op zingevend werk. Je bent een voorbeeld voor velen. Sander, Floor, Bert en Sylvia,

Theo, Peter en Marjan: ik kan me geen fijnere zwagers en schoonzussen wensen. Dank voor wie jullie zijn. Het doet me verdriet dat we mijn schoonouders vandaag moeten missen. Bianca en Maikel: jullie zijn de zus en broer waar iedereen op hoopt. Dank voor jullie nooit aflatende warmte en thuisgevoel.

Mam, dank je wel voor alle liefde die ik van jou mag ontvangen, mijn hele leven lang. Je hebt me vaak ontzorgd, zeker toen onze kinderen nog klein waren. Wat heb je veel van de zorg voor hen op je genomen. Daar kan ik je nooit genoeg voor bedanken. Maar meer dan dat: je bent een voorbeeld voor mij van hoe bescheidenheid en kracht samengaan.

Pap, je kijkt vanuit de hemel mee. Wat mis ik je. Dank je wel voor alle stimulansen, alle adviezen en alle liefde. Ik heb zoveel van je geleerd, daar put ik elke dag nog uit. Werk & Zingeving was een groot thema in jouw leven en daarin heb je veel meegemaakt. Deze oratie draag ik van harte op aan jou.

Fiënna en Bhavarth, Piet-Hein, Olivier, Frederieke, Elisabeth en Boudewijn: jullie zijn mijn trots. Dank voor de vreugde en energie die jullie brengen in ons huis, elke dag weer. Het is een waanzinnig geschenk jullie levenspad te mogen meelopen.

John, met een groot gezin en een langdurige verbouwing waren er behoorlijk wat uitdagingen de afgelopen jaren. Jij geeft me het gevoel dat we samen alles aankunnen, al meer dan 30 jaar lang. Dank voor je onvoorwaardelijke steun, je kalmte en zachtheid, en bovenal je liefde.

En tot slot: ieder mens heeft een inspiratiebron. Ik dank God voor zoveel moois in mijn leven en voor kracht en steun op momenten dat het moeilijk is.

Ik heb gezegd.

Bijlagen

Referenties

- Aernoudt, R. (2021), Coronavirus. Elektroschock voor België?, Antwerpen: Gompel & Svacina.
- Alexander, A.K. & M. Douthit (2016), The power of purpose: how organizations are making work more meaningful, *Academy of management annual meeting proceedings 2016*(1): 11489.
- Algemeen Dagblad (2018), Elon Musk: 'Je gaat de wereld niet veranderen in 40-urige werkweek' | Werk | [AD.nl](#)
- Alves de Castro, Ch., I. O'Reilly & A. Carthy (2021), Social media influencers (SMIs) in context: a literature review, *Journal of marketing management*, 9(2), pp. 59-71.
- Andriessen, I. J. Hoegen Dijkhof, A. van der Torre, E. van den Berg, I. Pulles, J. Iedema & M. de Voogd-Hamelink (2020), *Ervaren discriminatie II*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Antonovsky, A. (1987), *Unraveling the mystery of health. How people manage and stay well*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Arendt, H. (1958), *The human condition*, Chicago/London: University of Chicago Press.
- Arslan, G. & K.A. Allen (2022), Exploring the association between coronavirus stress, meaning in life, psychological flexibility, and subjective well-being, *Psychology, health and medicine*, 27(4), pp. 803-814.
- Bailey, C. & A. Madden (2016), How to destroy the meaningfulness of work in 7 easy steps, revised submission to the MIT Sloan management review.
- Battista, J. & R. Almond (1973), The development of meaning in life, *Psychiatry*, 36(4), pp. 409-427.
- Baumeister, R., K. Vohs, J. Aaker & E. Garbinsky (2013). Some key differences between a happy life and a meaningful life. *The Journal of Positive Psychology*, 8(6), pp. 505-516.
- Bentvelsen, Y. (2022), Zingeving: welke dingen geven zin aan het leven? | [Carriëretijger \(carriëretijger.nl\)](#).
- Binnenlands Bestuur (2020) Hans Boutellier: 'Rutte is vleesgeworden pragmacratie' ([binnenlandsbestuur.nl](#))
- Bonebright, C.A., D. Clay & R.D. Ankenmann (2000), The relationship of workholism with work-life conflict, life satisfaction, and purpose in life, *Journal of counseling psychology*, 47(4): 469-477.
- Boutellier, H. (2019), *Het seculiere experiment, over westerse waarden in radicale tijden*, Den Haag: Boom.
- Brandstätter, M., U. Baumann, G. Borasio, & M. Fegg (2012). Systematic review of meaning in life assessment instruments. *Psycho-oncology*, 21, pp. 1034-1052.
- Brakel, M. van den, W. Portegijs & B. Hermans (2020), *Emancipatiemonitor 2020: Wie zorgt er voor de kinderen?* <https://digitaal.scp.nl/emancipatiemonitor2020/wie-zorgt-er-voor-de-kinderen>.
- Brown, A.D. (2015), Identities and identity work in organizations, *International journal of management reviews*, 17, pp. 20-40.
- Buuren, M. van & J. Dohmen (2013), *Van oude en nieuwe deugden*, Amsterdam: Ambo.
- CBS (2021a), *Mentale gezondheid in eerste helft 2021 op dieptepunt* ([cbs.nl](#))
- CBS (2021b), *Zelfdoding in Nederland: een overzicht vanaf 1950* ([cbs.nl](#))
- CBS Statline (2022), *StatLine - Arbeidsdeelname; kerncijfers* ([cbs.nl](#))

- CPB (2016), De flexibele schil van de Nederlandse arbeidsmarkt; een analyse op basis van microdata, Policybrief, Den Haag: Centraal Planbureau.
- Conen, W. (2018), Waarden van werk, Economisch Statistische Berichten, 103(4760), pp. 186-189.
- Conen, W. (2020), Waarde van werk in Nederland, WRR working paper 38, Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Crumbaugh, J. C., & Maholick, L. T. (1964). An experimental study in existentialism: The psychometric approach to Frankl's concept of noogenic neurosis. *Journal of Clinical Psychology*, 20, pp. 589-596.
- Danaher, J. (2017), Will life be worth living in a world without work? Technological unemployment and the meaning of life, *Science and Engineering Ethics* 23 (1), pp. 41-64.
- Dane, H.G. (2016), Arbeid en spiritualiteit. Op verhaal komen tegen de verdrukking in, *Kerk en Theologie* 67, pp. 376-389.
- Dehue, T. (2015), De depressive-epidemie; over de plicht het lot in eigen hand te nemen, Amsterdam: Atlas contact.
- Denys, D. (2020), Het tekort van het teveel. De paradox van de mentale zorg, Amsterdam: Nijgh & van Ditmar
- Dur, R. & M. van Lent (2019), Socially useless jobs, *Industrial relations*, 58(1), pp. 3-16.
- Echtelt, P. (2010), Een baanloos bestaan. De betekenis van werk voor werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Echtelt, P., K. Sadiraj, S. Hoff, S. Muns, K. Karpinska, D. Das, L. Putman & M. Versantvoort (2019), Eindevaluatie van de Participatiewet, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Echteld, P. van, L. Putman & M. De Voogd-Hamelink (2022), Arbeidsmarkt in kaart: wergevers – editie 3, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Eijkel, R. van, S. Gerritsen, K. Sadiraj en M. Versantvoort (2020), De brede baten van werk, Den Haag: Centraal Planbureau en Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Esfahani Simit, E. (2019), De kracht van betekenis. Hoe geef je zin aan je leven, Utrecht: Ten Have.
- European Values Study (2017), Survey 2017 – Outline | European Values Study.
- Frankl, V. E. (1959), *Man's search for meaning*, Boston: Beacon Press.
- Gini, A. (2001), *My job, my self, work and the creation of the modern individual*, New York: Routledge.
- Gittell, R.J. & A.C. Vidal (1998), *Community organizing: building social capital as a development strategy*, 1st edition, Thousand Oaks: Sage Publications.
- Goede, F. de & M. de Goede, *Inleiding in de gezondheidspsychologie*, Den Haag: Boom.
- Graeber, D. (2018), *Bullshit jobs: a theory*. New York, NY: Simon and Schuster.
- Groof, de, J., W. van de Don, G. Iauwers, P. de Goede & T. Verhappen (2010), Identiteitsvorming. Reflecties op de omgang met religieus en levensbeschouwelijk verschil in het onderwijs in Vlaanderen en Nederland, *T.O.R.B.* 2010-11 (1-2), p. 7.
- Hall, D.T. & D.E. Chandler (2005), Psychological success: When the career is a calling, *Journal of organizational behavior*, 26, pp. 155-176.
- Harari, Y. (2015), *Homo deus, een kleine geschiedenis van de toekomst*, Amsterdam: Thomas Rap.

- Hart, de J. (2011), *Zwevende gelovigen, oude religie en nieuwe spiritualiteit*, Amsterdam: Bert Bakker
- Hart, de J. (2021), *De pijlen van Apollo. Nederland en religie in tijden van corona*, Amsterdam: Protestantse Theologische Universiteit.
- Hart, de J. & P. van Houwelingen (2018), *Christenen in Nederland. Kerkelijke deelname en christelijke gelovigheid*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hart, de J. (2019), *Levensbeschouwing in viervoud*, [theologie.nl](https://www.theologie.nl).
- Hart, de J., P. van Houwelingen & W. Huijnk (2022), *Religie in een pluriforme samenleving, deel 3*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Heliot, Y.F., I.H. Gleibs, A. Coyle, D.M. Rousseau & C. Rojon (2020), *Religious identity in the workplace: a systematic review, research agenda, and practical implications*, *Human resource management*, 59, pp. 153-173.
- Helliwell, J.F., R. Layard, J.D. Sachs, J.-E. De Neve, L.B. Akinin & S. Wang (2022), *World Happiness Report 2022*, United Nations Sustainable Development Solutions Network.
- Hoorn, A. van & R. Maseland (2013), *Does a Protestant work ethic exist? Evidence from the well-being effect of unemployment*, *Journal of economic behavior & organization*, 91, 1-12.
- Hu, J. & J. Hirsch (2017), *The benefits of meaningful work: a meta-analysis*, *Academy of management annual meeting proceedings*, 1.
- Inspectie der Rijksfinanciën (2020), *Naar een inclusieve samenleving in ons land, niemand aan de kant. Brede maatschappelijke heroverweging*, Den Haag: Inspectie der Rijksfinanciën.
- Jansen, H. (2017), *Werk en zingeving. Van succes naar betekenis*, Groningen: Uitgeverij Bries.
- Jensen, D.H. (2006), *Response labor: a theology of work*, Louisville: West-minster John Know.
- Koeleman, L. (2020), *Werk is de nieuwe religie*, Univers, Tilburg University.
- Koning Willem-Alexander (2013), *Kersttoespraak*, Den Haag: Dienst Koninklijk Huis.
- Launspach, Th. (2022), *Je bent al genoeg. Mentaal gezond in een gestoorde wereld*, Amsterdam: Unieboek.
- Li, J.B., K. Dou & Y. Liang (2020), *The relationship between presence of meaning, search for meaning, and subjective well-being: a three-level meta-analysis based on the meaning in life questionnaire*, *Journal of happiness studies*, 22, pp. 467-489.
- Lips-Wiersma, M. & S. Wright (2012), *Measuring the meaning of meaningful work: development and validation of the comprehensive meaningful work scale (CMWS)*, *Group & Organization Management*, 37(5), pp. 655-685.
- Lips-Wiersma, M. (2002a), *Analysing the career concerns of spiritually oriented people: lessons for contemporary organizations*, *Career Development International*, 7, pp. 385-397.
- Lips-Wiersma, M. (2002b), *The influence of spiritual 'meaning-making' on career behavior*, *Journal of Management Development*, 7, pp. 497-520.
- LKCA (2020), *Cultuur en zingeving, geraadpleegd op <https://www.lkca.nl/artikel/cultuur-en-zingeving/>*
- Lucassen, J. (2020), *De wereld aan het werk; van prehistorie tot nu*, Gouda: Wbooks.
- McKee-Ryan, F., Z. Song, C.R. Wanberg & A.J. Kinicki (2005), *Psychological and Physical Well-being during unemployment: a meta-analytic study*, *Journal of applied psychology*, 90(1), pp. 53-76.

- McKinley, Ph. (1959), *The province of the heart*, Boston: Boston Book Company. Metz, T. (2013), *Meaning in life*, Oxford: Oxford University Press.
- Multatuli (2013), Max Havelaar. *Op de koffieveilingen van de Nederlandse handelmaatschappij*, Amsterdam: Nieuw Amsterdam.
- Morgan, J., & Farsides, T. (2009). Psychometric Evaluation of the Meaningful Life Measure. *Journal of Happiness Studies*, 10, pp. 351-366.
- Nationale beroepengids (2022), 21 nieuwe beroepen met toekomst ([nationaleberoepengids.nl](https://www.nationaleberoepengids.nl))
- Nierop, J. (2021), *Zingeving in werk: hoe vind je betekenis in je baan? – i mindLife*
- NOS (2022), Rutte: we zullen iets verarmen, 'volledig compenseren gaat niet' (nos.nl)
- Paul, K.I. & Moser, K. (2009), Unemployment impairs mental health: meta-analysis, *Journal of vocational behaviour*, 74, pp. 264-282.
- PEW Research Center (2021), *What makes life meaningful? Views from 17 Advances Economies*, Washington DC: Pew Research Center.
- Portegijs, W. (2017), *Ons geld. Vrouwen en mannen over het belang van inkomen en economische zelfstandigheid van vrouwen*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Prediker 1:2-6, HSV - Prediker 1 - Het boek Prediker (herzienestatenvertaling.nl)
- Putters, K. & M. Versantvoort (2021), *We moeten weer uitvinden wat Nederlanders verbindt* (fd.nl).
- Regeerakkoord Kok II (1998) Regeerakkoord 1998, Den Haag: <https://www.parlement.com/>.
- Regeerakkoord Balkenende I (2002) *Werken aan vertrouwen, een kwestie van aanpakken*, <https://www.parlement.com/>.
- Regeerakkoord Balkenende II (2003) *Meedoen, meer werk minder regels*, <https://www.parlement.com/>.
- Regeerakkoord Balkenende IV (2007) *Samen werken, samen leven*, <https://www.parlement.com/>.
- Regeerakkoord Rutte I (2010) *Vrijheid en verantwoordelijkheid*, <https://www.parlement.com/>.
- Regeerakkoord Rutte II *Bruggen slaan* (2012), <https://www.parlement.com/>.
- Regeerakkoord Rutte III (2017) *Vertrouwen in de toekomst*, <https://www.parlement.com/>.
- Regeerakkoord Rutte IV (2021) *Omzien naar elkaar, vooruitkijken naar de toekomst*, <https://www.parlement.com/>.
- RLI (2019), *Naar een duurzame economie. Overheidssturing op transities*, Den Haag: Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur.
- Roeland, J.H., P. Achterberg, D. Houtman, S. Aupers, W. de Koster, P. Mascini & J. van der Waal (2011), Christian religion in the West: privatization or public revitalization?, *Annual review of the sociology of religion*, 2, pp. 119-134.
- Roeters, A. (2018), *Alle ballen in de lucht. Tijdsbesteding in Nederland en de samenhang met kwaliteit van leven*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Sennett, R. & J. Cobb (1972), *The hidden injuries of class*, New York: Knopf.
- Sennett R. (2008), *The craftsman*, London: Allen Lane.
- SER (2022), *Arbeidsmarktproblematiek maatschappelijke sectoren*, Den Haag: Sociaal Economische Raad.
- Suzman, J. (2020), *Work: a history of how we spend our time*, London: Bloomsbury Circus.

- Steenhuis, P. (2019), Dan maak je maar zin: hoe je zin krijgt in je werk, Trouw, geraadpleegd op <https://www.trouw.nl/nieuws/dan-maak-je-maar-zin-hoe-je-zin-krijgt-in-je-werk-b27a4efd/>
- Steger, M.F., P. Frazier, S. Oishi & M. Kaler (2006), The meaning in life questionnaire: assessing the presence of and search for meaning in life, *Journal of Counseling Psychology*, 53(1), pp. 80-93.
- Steger, M.F. & B.J. Dik (2009), If one is looking for meaning in life, does it help to find meaning in work?, *Applied psychology, health and well-being*, 1(3), pp. 303-320.
- Steger, M.F., B.J. Dik & R.D. Duffy (2012), Measuring meaningful work: the work and meaning inventory (WAMI), *Journal of career assessment*, 20(3), pp. 322-337.
- Stephoe, A. & D. Fancourt (2019), Leading a meaningful life at older ages and its relationship with social engagement, prosperity, health, biology, and time use, *Proceedings of the National Academy of Sciences United States of America*, 116(4), pp. 1207-1212.
- Taylor, Ch. (1989), *Sources of the self, making of the modern identity*, Cambridge: Harvard University Press.
- Thijssen, L., M. Coenders & B. Lancee (2021) Is There Evidence for Statistical Discrimination against Ethnic Minorities in Hiring? Evidence from a cross-national field experiment". *Social Science Research* 93, 102482.
- TNO (2019), Oorzaken, gevolgen en risicogroepen van burn-out: tussenrapportage, Den Haag: TNO.
- TNO (2021), Factsheet week van de werkstress 2021, Den Haag: TNO. De 1,2 miljoen werknemers komt neer op 16%.
- Treur, L. (2019), De mythe van de hardwerkende Nederlandse man, RaboResearch (rabobank.com). Op basis van Eurostat-gegevens.
- Turkenburg et al. (te verschijnen) Burgersperspectieven op waardvol samenleven, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Veith, G.E. (2002), *God at Work: Your Christian Vocation in All of Life*, Wheaton: Crossway.
- Verhaeghe, P. (2012), *Identiteit*, Amsterdam: De bezige bij.
- Verhaeghe, P. (2015), *Autoriteit*, Amsterdam: De bezige bij
- Verpleegkundige Ann (2020), Waarom een carrière als verpleegkundige misschien wel iets voor jou is - (Libelle.be)
- Versantvoort, M. & P. van Echtelt (2016), *Beperkt in functie*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Versteeg, P.G.A. & J.H. Roeland (2011), Contemporary spirituality and the making of religious experience: studying the sociale in an individualized religiosity, *Fieldwork in religion*, 6(2), pp. 120-133.
- Volkskrant (2022), Kaag: 'We zullen armer worden door oorlog in Oekraïne' | De Volkskrant.
- Voogd, J. en R. Cuperus (2021), *Atlas van afgehaakt Nederland. Over buitenstaanders en gevestigden*, Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties.
- Ward, S.J. & L.A. King (2017), Work and the good life: how work contributes to meaning in life, *Research in organizational behavior*, 37, pp. 59-82.
- Weber, M. (1904), Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus, In: *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*. 20, 1904, S. 1–54. Online verfügbar bei archive.org.
- Weber, M. (1905), Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus, In: *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*. 21, 1905, S. 1–110 Online verfügbar bei archive.org.
- Weber, M. (1992), *Max Weber. Wissenschaft als beruf 1917/1919, Politik als beruf*. Tübingen: Mohr Siebeck.

Wielers, R.J.J. & F. Koster (2011), Welvaart en arbeidsmotivatie. Een internationale vergelijking. Tijdschrift voor arbeidsvraagstukken, 27(1), pp. 9-24.

Wielers, R. & P. van der Meer (2021), Beyond income: Why we want to keep on working even if we don't need the money, *Applied research in quality of life*, 16, 1613-1635.

Wielhouwer, M. (2021), Zingeving in de thuiszorg, *Geron*. Zingeving in de thuiszorg - *Geron* (gerontijdschrift.nl)

Wijnants, N. (2010), Het dertigers dilemma. De belangrijkste loopbaan- en levensvragen van twintigers en dertigers, Amsterdam: Bert Bakker.

Witherington III, B. (2011), *Work; a kingdom perspective on labor*, Cambridge: William B. Eerdmans Publishing Company

Wong, P. T. P. (1998), Implicit theories of meaningful life and the development of the Personal Meaning Profile (PMP). In P. T. P. Wong & P. Fry (Eds.), *The human quest for meaning: A handbook of psychological research and clinical applications*, pp. 111-140, Mahwah, NJ: Erlbaum. (Appendix C)

Wood, A.J. & B.J. Burchell (2017), Unemployment and well-being. In: Lewis, A. (2017), *Cambridge Handbook of Economics and Psychology* 2nd edition, Cambridge: Cambridge University Press.

WRR (2000), Doorgroei van arbeidsparticipatie, Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

WRR (2017), Voor de zekerheid; de toekomst van flexibel werkenden en de moderne organisatie van arbeid, Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

Wrzesniewski, A. (2003), Finding positive meaning in work. In K. S. Cameron, J. E. Dutton, & R. E. Quinn (Eds.), *Positive organizational scholarship: Foundations of a new discipline* (pp. 327-347). San Francisco, CA: Berrett-Koehler.

Yu, E.A. & E. C. Chang (2021), Relational meaning in life as a predictor of interpersonal well-being: a prospective analysis, 168 (110377).

Zanten, van - van Hattum, M. (1994), *Leren omgaan met zingevingsvragen*, Amsterdam: Ambo.

Zonderop, Y. (2019), *Ongelofelijk. Over de verassende comeback van religie*, Amsterdam: Prometheus.

Eindnoten

- 1 *Prediker 1:2-6*
- 2 Weber, M. (1904), *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, In: *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*. 20, 1904, S. 1–54. Online verfügbar bei archive.org. Weber, M. (1905), *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, In: *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*. 21, 1905, S. 1–110 Online verfügbar bei archive.org.
- 3 Koning Willem-Alexander (2013), *Kersttoespraak, Den Haag: Koninklijk Huis*.
- 4 *Waarom een carrière als verpleegkundige misschien wel iets voor jou is - Libelle* (2020)
- 5 *Voor de Nederlandse man gaat het gemiddeld om 69.000 uren, voor de Nederlandse vrouw om 44.000 uren.* Zie: Treur, L. (2019), *De mythe van de hardwerkende Nederlandse man*, RaboResearch ([rabobank.com](https://www.rabobank.com)). Op basis van Eurostat-gegevens.
- 6 *De ranglijst wordt aangevoerd door westerse landen; landen waar de materiële welvaart groter is dan ooit en waar het relatief goed gesteld is met onderwijs, veiligheid, sociale zekerheid of leefomgeving.* Zie: Helliwell, J.F., R. Layard, J.D. Sachs, J.-E. De Neve, L.B. Aknin & S. Wang (2022), *World Happiness Report 2022*, United Nations Sustainable Development Solutions Network.
- 7 CBS (2021a) *Mentale gezondheid in eerste helft 2021 op dieptepunt* ([cbs.nl](https://www.cbs.nl))
- 8 CBS (2021b) *Zelfdoding in Nederland: een overzicht vanaf 1950* ([cbs.nl](https://www.cbs.nl))
- 9 Denys, D. (2020), *Het tekort van het teveel. De paradox van de mentale zorg*, Amsterdam: Nijgh & van Ditmar.
- 10 Hart, de J. (2011), *Zwevende gelovigen, oude religie en nieuwe spiritualiteit*, Amsterdam: Bert Bakker. Hart, de J., P. van Houwelingen en W. Huijnk (2022), *Religie in een pluriforme samenleving, deel 3*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau. Boutellier, H. (2019), *Het seculiere experiment, over westerse waarden in radicale tijden*, Den Haag: Boom.
- 11 Binnenlands Bestuur (2020), Hans Boutellier: 'Rutte is vleesgeworden pragmacratie' ([binnenlandsbestuur.nl](https://www.binnenlandsbestuur.nl)). Putters, K. & M. Versantvoort (2021), *We moeten weer uitvinden wat Nederlanders verbindt* (fd.nl).
- 12 *Te verschijnen. Turkenburg et al. Burgersperspectieven op waardvol samenleven*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- 13 Andriessen, I. J. Hoegen Dijkhof, A. van der Torre, E. van den Berg, I. Pulles, J. Iedema & M. de Voogd-Hamelink (2020), *Ervaren discriminatie II*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau. Thijssen, L., M. Coenders & B. Lancee (2021) *Is There Evidence for Statistical Discrimination against Ethnic Minorities in Hiring? Evidence from a cross-national field experiment*". *Social Science Research* 93, 102482.
- 14 Echtelt, P., K. Sadiraj, S. Hoff, S. Muns, K. Karpinska, D. Das, L. Putman & M. Versantvoort (2019), *Eindevaluatie van de Participatiewet*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- 15 *Nederland loopt in Europa momenteel voorop daarbij: een derde van de Nederlanders werkt in de zogenaamde flexibele schil - met een tijdelijk contract, op oproep- of uitzendbasis en dit aandeel is sinds 2003 verdubbeld.* Zie CBS Statline. Geraadpleegd op 26 juli 2022. StatLine - Arbeidsdeelname; kerncijfers ([cbs.nl](https://www.cbs.nl)). In 2021 werkt 33 procent van de werkenden als werknemer met een flexibele arbeidsrelatie. In 2003 was dit de helft minder: 16 procent. Bij werknemers met een flexibele arbeidsrelatie gaat het om: werknemers met een arbeidsovereenkomst voor bepaalde tijd of een flexibel aantal uren per week. Tot deze groep behoren: werknemer tijdelijk, uitzicht op vast - werknemer tijdelijk >= 1 jaar - werknemer tijdelijk < 1 jaar - oproep-, invalkracht - uitzendkracht - werknemers flex, contract onbekend.

- 16 CPB (2016), *De flexibele schil van de Nederlandse arbeidsmarkt; een analyse op basis van microdata*, Policybrief, Den Haag: Centraal Planbureau.
- 17 WRR (2017), *Voor de zekerheid; de toekomst van flexibel werkenden en de moderne organisatie van arbeid*, Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- 18 Hart, de J. (2011), *Zwevende gelovigen, oude religie en nieuwe spiritualiteit*, Amsterdam: Bert Bakker. Hart, de J., P. van Houwelingen & W. Huijink (2022), *Religie in een pluriforme samenleving, deel 3*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau. Boutellier, H. (2019), *Het seculiere experiment, over westerse waarden in radicale tijden*, Den Haag: Boom.
- 19 Dane, H.G. (2016), *Arbeid en spiritualiteit. Op verhaal komen tegen de verdrukking in*, Kerk en Theologie 67, pp. 376-389.
- 20 Jansen, H. (2017), *Werk en zingeving; van succes naar betekenis*, Groningen: Bries. Verhaeghe, P. (2012), *Identiteit*, Amsterdam: De bezige bij. Verhaeghe, P. (2015), *Autoriteit*, Amsterdam: De bezige bij.
- 21 Suzman, J. (2020), *Work: a history of how we spend our time*, London: Bloomsbury Circus. Dehue, T. (2015), *De depressieve-epidemie; over de plicht het lot in eigen hand te nemen*, Amsterdam: Atlas contact.
- 22 TNO (2021), *Factsheet week van de werkstress 2021*, Den Haag: TNO. De 1,2 miljoen werknemers komt neer op 16%.
- 23 TNO (2019), *Oorzaken, gevolgen en risicogroepen van burn-out: tussenrapportage*, Den Haag: TNO. In de periode 1997 tot en met 2004 was het percentage werkenden dat frequent burn-outklachten rapporteert redelijk stabiel en fluctueerde tussen de 8 en 11 procent. Tussen 2007 en 2013 varieerde het tussen de 11 en 13 procent. Vanaf 2013 stijgt het gestaag, tot 17,5 procent in 2018.
- 24 Zonderop, Y. (2019), *Ongelofelijk. Over de verassende comeback van religie*, Amsterdam: Prometheus. Boutellier, H. (2019), *Het seculiere experiment. Over westerse waarden in radicale tijden*, Den Haag: Boom. Verhaeghe, P. (2012), *Identiteit*, Amsterdam: De bezige bij.
- 25 Launspach, Th. (2022), *Je bent al genoeg. Mentaal gezond in een gestoorde wereld*, Amsterdam: Unieboek.
- 26 *Met werk bedoel ik hier alle drie de vormen die Hannah Arendt onderscheidt: Arbeid, Werk en Handeling. Betaald en onbetaald. Zie: Arendt, H. (1958), The human condition, Chicago/London: University of Chicago Press. Veel verwijzingen in deze rede refereren aan betaald werk maar dat neemt niet weg dat onbetaald werk geen onderdeel is van het onderzoek. Ik gebruik de termen werk en arbeid door elkaar.*
- 27 *Kok II Regeerakkoord 1998, Balkenende I Werken aan vertrouwen, een kwestie van aanpakken, Balkenende II Meedoen, meer werk minder regels, Balkenende IV Samen werken, samen leven, Rutte I Vrijheid en verantwoordelijkheid, Rutte II Bruggen slaan, Rutte III Vertrouwen in de toekomst, Rutte IV Omzien naar elkaar, vooruitkijken naar de toekomst.*
- 28 SER (2022), *Arbeidsmarktproblematiek maatschappelijke sectoren*, Den Haag: Sociaal Economische Raad. Echteld, P. van, L. Putman & M. de Voogd-Hamelink (2022), *Arbeidsmarkt in kaart: wergevers – editie 3*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- 29 WRR (2000), *Doorgroei van arbeidsparticipatie*, Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- 30 *Inspectie der Rijksfinanciën (2020), Naar een inclusieve samenleving in ons land, niemand aan de kant. Brede maatschappelijke heroverweging*, Den Haag: Inspectie der Rijksfinanciën.
- 31 Eijkel, R. van, S. Gerritsen, K. Sadiraj & M. Versantvoort (2020), *De brede baten van werk*, Den Haag: Centraal Planbureau en Sociaal en Cultureel Planbureau.

- 32 Versantvoort, M. & P. van Echtelt (2016), *Beperkt in functie*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
Eijkkel, R. van, S. Gerritsen, K. Sadiraj & M. Versantvoort (2020), *De brede baten van werk*, Den Haag: Centraal Planbureau en Sociaal en Cultureel Planbureau.
- 33 *Inspectie der Rijksfinancien (2020), Naar een inclusieve samenleving in ons land, niemand aan de kant. Brede maatschappelijke heroverweging*, Den Haag: Inspectie der Rijksfinanciën. Voogd, J. en R. Cuperus (2021), *Atlas van afgehaakt Nederland. Over buitenstaanders en gevestigden*, Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties.
- 34 Eijkkel, R. van, S. Gerritsen, K. Sadiraj & M. Versantvoort (2020), *De brede baten van werk*, Den Haag: Centraal Planbureau en Sociaal en Cultureel Planbureau.
- 35 WRR (2000), *Doorgroei van arbeidsparticipatie*, Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- 36 Sennett R. (2008), *The craftsman*, London: Allen Lane.
- 37 Danaher, J. (2017), *Will life be worth living in a world without work? Technological unemployment and the meaning of life*, *Science and Engineering Ethics* 23 (1), pp. 41-64. Metz, T. (2013), *Meaning in life*, Oxford: OUP.
- 38 Lucassen, J. (2020), *De wereld aan het werk; van prehistorie tot nu*, Gouda: Wbooks.
- 39 Lucassen, J. (2020), *De wereld aan het werk; van prehistorie tot nu*, Gouda: Wbooks, p. 426.
- 40 Arendt, H. (1958), *The human condition*, Chicago/London: University of Chicago Press.
- 41 Brown, A.D. (2015), *Identities and identity work in organizations*, *International journal of management reviews*, 17, pp. 20-40.
- 42 Roeters, A. (2018), *Alle ballen in de lucht. Tijdsbesteding in Nederland en de samenhang met kwaliteit van leven*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- 43 Paul, K.I. & Moser, K. (2009), *Unemployment impairs mental health: meta-analysis*, *Journal of vocational behaviour*, 74, pp. 264-282. Andere meta-analyses komen tot vergelijkbare resultaten. Bijvoorbeeld: McKee-Ryan, F., Z. Song, C.R. Wanberg & A.J. Kinicki (2005), *Psychological and Physical Well-being during unemployment: a meta-analytic study*, *Journal of applied psychology*, 90(1), pp. 53-76. Deze relatie wordt zowel in cross-sectionele als longitudinale studies gevonden.
- 44 Echtelt, P. (2010), *Een baanloos bestaan. De betekenis van werk voor werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- 45 Wood, A.J. & B.J. Burchell (2017), *Unemployment and well-being*. In: Lewis, A. (2017), *Cambridge Handbook of Economics and Psychology 2nd edition*, Cambridge: Cambridge University Press.
- 46 Conen, W. (2020), *Waarde van werk in Nederland*, WRR working paper 38, Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- 47 Conen, W. (2018), *Waarden van werk*, *Economisch Statistische Berichten*, 103(4760), pp. 186-189.
- 48 *European Values Study (2017), Survey 2017 – Outline | European Values Study*
- 49 Wielers, R. & P. van der Meer (2021), *Beyond income: Why we want to keep on working even if we don't need the money*, *Applied research in quality of life*, 16, 1613-1635.
- 50 *In de wetenschappelijke literatuur zijn verschillende schalen om zingeving in het leven te meten ontwikkeld. Voorbeelden zijn de Purpose in Life Test (Crumbaugh & Maholick, 1964), The Life Regard Index (Battista & Almond, 1973), the Sense of Coherence Scale (Antonovsky, 1987), the Meaningful Life Measure (Morgen &*

- Farsides, 2009), de *Personal Meaning Profile* (Wong, 1998) en de *Meaning in Life Questionnaire* (Steger et al, 2006). Deze laatste wordt het meest gebruikt en beschouwd als het best gevalideerd (Brand-statter et al, 2012, Ward en King, 2017).
- 51 Steger, M.F., P. Frazier, S. Oishi & M. Kaler (2006), *The meaning in life questionnaire: assessing the presence of and search for meaning in life*, *Journal of Counseling Psychology*, 53(1), pp. 80-93. Wielhouwer, M. (2021), *Zingeving in de thuiszorg*, *Geron*. [Zingeving in de thuiszorg - Geron \(gerontijdschrift.nl\)](#)
 - 52 Bentvelsen, Y. (2022), [Zingeving: welke dingen geven zin aan het leven? | Carrière tijder \(carriertijder.nl\)](#).
 - 53 Frankl, V. E. (1959), *Man's search for meaning*, Boston: Beacon Press.
 - 54 Hart, de J. & P. van Houwelingen (2018), *Christenen in Nederland. Kerkelijke deelname en christelijke geloofsvigheid*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau. Hart, de J. (2019), *Levensbeschouwing in viervoud*, [theologie.nl](#).
 - 55 Hart, de J., P. van Houwelingen & W. Huijnk (2022), *Religie in een pluriforme samenleving, deel 3*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
 - 56 Hart, de J. (2011), *Zwevende gelovigen, oude religie en nieuwe spiritualiteit*, Amsterdam: Bert Bakker. Hart, de J., P. van Houwelingen & W. Huijnk (2022), *Religie in een pluriforme samenleving, deel 3*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
 - 57 Hart, de J. & P. van Houwelingen (2018), *Christenen in Nederland. Kerkelijke deelname en christelijke geloofsvigheid*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau. Hart, de J. (2019), *Levensbeschouwing in viervoud*, [theologie.nl](#).
 - 58 Alves de Castro, Ch., I. O'Reilly & A. Carthy (2021), *Social media influencers (SMIs) in context: a literature review*, *Journal of marketing management*, 9(2), pp. 59-71.
 - 59 Goede, F. de & M. de Goede, *Inleiding in de gezondheidspsychologie*, Den Haag: Boom. Launspach, Th. (2022), *Je bent al genoeg. Mentaal gezond in een gestoorde wereld*, Amsterdam: Unieboek.
 - 60 Wijnants, N. (2010), *Het dertigers dilemma. De belangrijkste loopbaan- en levensvragen van twintigers en dertigers*, Amsterdam: Bert Bakker. Roeland, J.H., P. Achterberg, D. Houtman, S. Aupers, W. de Koster, P. Mascini & J. van der Waal (2011), *Christian religion in the West: privatization or public revitalization?*, *Annual review of the sociology of religion*, 2, pp. 119-134. Versteeg, P.G.A. & J.H. Roeland (2011), *Contemporary spirituality and the making of religious experience: studying the sociale in an individualized religiosity*, *Fieldwork in religion*, 6(2), pp. 120-133.
 - 61 Arslan, G. & K.A. Allen (2022), *Exploring the association between coronavirus stress, meaning in life, psychological flexibility, and subjective well-being*, *Psychology, health and medicine*, 27(4), pp. 803-814. Yu, E.A. & E. C. Chang (2021), *Relational meaning in life as a predictor of interpersonal well-being: a prospective analysis*, 168 (110377). Li, J.B., K. Dou & Y. Liang (2020), *The relationship between presence of meaning, search for meaning, and subjective well-being: a three-level meta-analysis based on the meaning in life questionnaire*, *Journal of happiness studies*, 22, pp. 467-489.
 - 62 Steptoe, A. & D. Fancourt (2019), *Leading a meaningful life at older ages and its relationship with social engagement, prosperity, health, biology, and time use*, *Proceedings of the National Academy of Sciences United States of America*, 116(4), pp. 1207-1212. Dit verband is onafhankelijk van de effecten van leeftijd, geslacht, opleiding en sociaal-economische status, en komt zowel in cross-sectioneel als longitudinaal onderzoek naar voren.
 - 63 Baumeister, R., K. Vohs, J. Aaker & E. Garbinsky (2013). *Some key differences between a happy life and a meaningful life*. *The Journal of Positive Psychology*, 8(6), pp. 505-516.

- 64 *Op basis van Steptoe, A. & D. Fancourt (2019).*
- 65 *PEW Research Center (2021), What makes life meaningful? Views from 17 Advances Economies, Washington DC: Pew Research Center.*
- 66 *De relatie tussen geluk en zingeving is breed onderzocht en die loopt twee richtingen uit. Mensen die gelukkiger zijn ervaren meer zingeving. En mensen die meer zingeving ervaren zijn gelukkiger. Geluk en zingeving meten elk iets anders. Zie: Hart, de J., P. van Houwelingen & W. Huijink (2022), Religie in een pluriforme samenleving, deel 3, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.*
- 67 *Ward, S.J. & L.A. King (2017), Work and the good life: how work contributes to meaning in life, Research in organizational behavior, 37, pp. 59-82.*
- 68 *Dat blijkt uit veel empirische literatuur naar de relatie tussen zingeving en werk. Zie bijvoorbeeld Steger, M.F. & B.J. Dik (2009), If one is looking for meaning in life, does it help to find meaning in work?, Applied psychology, health and well-being, 1(3), pp. 303-320. Steger, M.F., B.J. Dik & R.D. Duffy (2012), Measuring meaningful work: the work and meaning inventory (WAMI), Journal of career assessment, 20(3), pp. 322-337. Hu, J. & J. Hirsch (2017), The benefits of meaningful work: a meta-analysis, Academy of management annual meeting proceedings, 1. Ward, S.J. & L.A. King (2017), Work and the good life: how work contributes to meaning in life, Research in organizational behavior, 37, pp. 59-82. Lips-Wiersma, M. & S. Wright (2012), Measuring the meaning of meaningful work: development and validation of the comprehensive meaningful work scale (CMWS), Group & Organization Management, 37(5), pp. 655-685.*
- 69 *Een zingevingssysteem brengt orde en structuur en geeft zin en richting in het leven. Het kan gedefinieerd worden als: het geheel van aanleg en opvoeding, van waarden en normen, van herinneringen en verwachtingen, van beelden en opvattingen, met behulp waarvan een mens zijn leven zin en richting geeft. Een zingevingssysteem is de lens waardoor we kijken en die ons helpt te handelen bij alle prikkels die dagdagelijks op ons afkomen. En waarmee we orde, structuur en samenhang kunnen brengen bij het maken van keuzes en afwegingen. Een zingevingssysteem is niet statisch maar groeit gedurende het leven. Drie aspecten staan erin centraal: de persoon zelf, relevante anderen en waarden Zie Van Zanten-van Hattum, M. (1994), Leren omgaan met zingevingsvragen, Amsterdam: Ambo.*
- 70 *Jansen, H. (2017), Werk en zingeving. Van succes naar betekenis, Groningen: Uitgeverij Bries. Gini, A. (2001), My job, my self, work and the creation of the modern individual, New York: Routledge.*
- 71 *idem*
- 72 *Dane, H.G. (2016), Arbeid en spiritualiteit. Op verhaal komen tegen de verdrukking in, Kerk en theologie, 67, pp. 376-389.*
- 73 *Hall, D.T. & D.E. Chandler (2005), Psychological success: When the career is a calling, Journal of organizational behavior, 26, pp. 155-176.*
- 74 *Idem. Plus: Lips-Wiersma, M. (2002a), Analysing the career concerns of spiritually oriented people: lessons for contemporary organizations, Career Development International, 7, pp. 385-397. Lips-Wiersma, M. (2002b), The influence of spiritual 'meaning-making' on career behavior, Journal of Management Development, 7, pp. 497-520. Wrzesniewski, A. (2003), Finding positive meaning in work. In K. S. Cameron, J. E. Dutton, & R. E. Quinn (Eds.), Positive organizational scholarship: Foundations of a new discipline (pp. 327-347). San Francisco, CA: Berrett-Koehler.*
- 75 *Weber, M. (1992), Max Weber. Wissenschaft als beruf 1917/1919, Politik als beruf. Tübingen: Mohr Siebeck.*
- 76 *Frankl, V. E. (1959), Man's search for meaning, Boston: Beacon Press.*
- 77 *Steenhuis, P. (2019), Dan maak je maar zin: hoe je zin krijgt in je werk, Trouw, geraadpleegd op <https://www.trouw.nl/nieuws/dan-maak-je-maar-zin-hoe-je-zin-krijgt-in-je-werk-b27a4efd/>*

- 78 Sennett R. (2008), *The craftsman*, London: Allen Lane.
- 79 Sennett R. (2008), *The craftsman*, London: Allen Lane.
- 80 Esfahani Simit, E. (2019), *De kracht van betekenis. Hoe geef je zin aan je leven*, Utrecht: Ten Have. Steger, M.F. & B.J. Dik (2009), *If one is looking for meaning in life, does it help to find meaning in work?*, *Applied psychology: health and well-being*, 1(3), pp. 303-320. LKCA (2020), *Cultuur en zingeving, geraadpleegd op <https://www.lkca.nl/artikel/cultuur-en-zingeving/>*
- 81 McKinley, Ph. (1959), *The province of the heart*, Boston: Boston Book Company.
- 82 Andriessen, I. J. Hoegen Dijkhof, A. van der Torre, E. van den Berg, I. Pulles, J. Iedema & M. de Voogd-Hamelink (2020), *Ervaren discriminatie II*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau. Thijssen, L., M. Coenders & B. Lancee (2021) *Is There Evidence for Statistical Discrimination against Ethnic Minorities in Hiring? Evidence from a cross-national field experiment*. *Social Science Research* 93, pp. 102482.
- 83 Graeber, D. (2018), *Bullshit jobs: a theory*. New York, NY: Simon and Schuster.
- 84 Dur, R. & M. van Lent (2019), *Socially useless jobs*, *Industrial relations*, 58(1), pp. 3-16. *In Europa en de USA heeft 8 procent van de werkenden het gevoel dat hun werk er niet toe doet en 17 procent twijfelt daarover. Voorbeelden zijn mensen die werkzaam zijn in industrieën die schadelijk zijn voor de volksgezondheid of die notities schrijven die door niemand gelezen worden.*
- 85 Bonebright, C.A., D. Clay & R.D. Ankenmann (2000), *The relationship of workholism with work-life conflict, life satisfaction, and purpose in life*, *Journal of counseling psychology*, 47(4): 469-477.
- 86 Dane, H.G. (2016), *Arbeid en spiritualiteit. Op verhaal komen tegen de verdrukking in*, *Kerk en theologie*, 67, pp. 376-389.
- 87 Hart, de J., P. van Houwelingen & W. Huijnk (2022), *Religie in een pluriforme samenleving, deel 3*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- 88 Alexander, A.K. & M. Douthit (2016), *The power of purpose: how organizations are making work more meaningful*, *Academy of management annual meeting proceedings* 2016(1): 11489.
- 89 Bailey, C. & A. Madden (2016), *How to destroy the meaningfulness of work in 7 easy steps, revised submission to the MIT Sloan management review*.
- 90 *Elon Musk (@elonmusk) / Twitter (geraadpleegd op 1 augustus 2022)*
- 91 *Algemeen Dagblad (2018), [Elon Musk: 'Je gaat de wereld niet veranderen in 40-urige werkweek' | Werk | AD.nl](#)*
- 92 Gittel, R.J. & A.C. Vidal (1998), *Community organizing: building social capital as a development strategy*, 1st edition, Thousand Oaks: Sage Publications.
- 93 Taylor, Ch. (1989), *Sources of the self, making of the modern identity*, Cambridge: Harvard University Press.
- 94 Groof, de J., W. van de Don, G. lauwers, P. de Goede & T. Verhappen (2010), *Identiteitsvorming. Reflecties op de omgang met religieus en levensbeschouwelijk verschil in het onderwijs in Vlaanderen en Nederland*, T.O.R.B. 2010-11 (1-2), p. 7.
- 95 Heliot, Y.F., I.H. Gleibs, A. Coyle, D.M. Rousseau & C. Rojon (2020), *Religious identity in the workplace: a systematic review, research agenda, and practical implications*, *Human resource management*, 59, pp. 153-173.
- 96 Hart, de J. (2019), *Levensbeschouwing in viervoud*, *theologie.nl*.
- 97 Veith, G.E. (2002), *God at Work: Your Christian Vocation in All of Life*, Wheaton: Crossway.
- 98 Buuren, M. van & J. Dohmen (2013), *Van oude en nieuwe deugden*, Amsterdam: Ambo.

- 99 Lucassen, J. (2021), *De wereld aan het werk. Van prehistorie tot nu*, Gouda: Wbooks.
- 100 Hoorn, A. van & R. Maseland (2013), Does a Protestant work ethic exist? Evidence from the well-being effect of unemployment, *Journal of economic behavior & organization*, 91, 1-12.
- 101 Weber, M. (1904), Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus, In: *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 20, 1904, S. 1–54. [Online verfügbar bei archive.org](#). Weber, M. (1905), Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus, In: *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 21, 1905, S. 1–110 [Online verfügbar bei archive.org](#).
- 102 Wielers, R.J.J. & F. Koster (2011), Welvaart en arbeidsmotivatie. Een internationale vergelijking. *Tijdschrift voor arbeidsvraagstukken*, 27(1), pp. 9-24.
- 103 Portegijs, W. (2017), *Ons geld. Vrouwen en mannen over het belang van inkomen en economische zelfstandigheid van vrouwen*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- 104 Brakel, M. van den et al. (2020), *Emancipatiemonitor 2020: Wie zorgt er voor de kinderen?* <https://digitaal.scp.nl/emancipatiemonitor2020/wie-zorgt-er-voor-de-kinderen>.
- 105 Jensen, D.H. (2006), *Response labor: a theology of work*, Louisville: West-minster John Know, p.22.
- Witherington III, B. (2011), *Work; a kingdom perspective on labor*, Cambridge: William B. Eerdmans Publishing Company, p. viii.
- 106 Matteüs 20:1-16.
- 107 Lucas 10:38-42.
- 108 Matteüs 25:14-30.
- 109 Jensen, D.H. (2006), *Response labor: a theology of work*, Louisville: West-minster John Know, p.x.
- 110 Dane, H. (2006), *Arbeid en spiritualiteit. Op verhaal komen tegen de verdrukking in.*, *Kerk en Theologie*, 67, p. 379. Hij stelt: "binnen de kerken is het thema arbeid en de betekenis van arbeid voor de mens nagenoeg afwezig".
- 111 Witherington III, B. (2011), *Work; a kingdom perspective on labor*, Cambridge: William B. Eerdmans Publishing Company, p. xvii.
- 112 Hart, de, J. (2021), *De pijlen van Apollo. Nederland en religie in tijden van corona*, Amsterdam: Protestantse Theologische Universiteit. Aernoudt, R. (2021), *Coronavirus. Elektroschock voor België?*, Antwerpen: Gompel & Svacina.
- 113 Harari, Y. (2015), *Homo deus, een kleine geschiedenis van de toekomst*, Amsterdam: Thomas Rap.
- 114 Sennett schat in dat in het worst case scenario een kwart van de nu bestaande banen vervangen zal zijn door automatisering. *'Werk is niet alleen een loonstrook' – De Groene Amsterdammer*. Sennett, R. & J. Cobb (1972), *The hidden injuries of class*, New York: Knopf.
- 115 Nationale beroepengids (2022), [21 nieuwe beroepen met toekomst \(nationaleberoepengids.nl\)](https://www.nationaleberoepengids.nl)
- 116 RLI (2019), *Naar een duurzame economie. Overheidssturing op transities*, Den Haag: Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur.
- 117 Rutte: *we zullen iets verarmen, 'volledig compenseren gaat niet' (nos.nl)*; Kaag: *'We zullen armer worden door oorlog in Oekraïne' | De Volkskrant*.
- 118 Multatuli (2013), *Max Havelaar. Op de koffieveilingen van de Nederlandse handelmaatschappij*, Amsterdam: Nieuw Amsterdam.
- 119 Bailey, C. & A. Madden (2016), *How to destroy the meaningfulness of work in 7 easy steps, revised submission to the MIT Sloan management review*, p. 14.

Prof. dr. ir. Maroesjka Versantvoort

Protestantse Theologische **Universiteit**

WWW.PTHU.NL

ISBN 978-90-73954-97-7

9 789073 954977